

Г. Д. Сундуй

Улусчу ужурлар

1-2 класстарга
өзөрдилге-номчулга
ному

Россия Федерациязының өөредилге яамызының
федералдыг эксперименталдыг шөлдер чөвцелели

□
Тыва Республиканың ниити болгаш
профессионал өөредилге яамызының национал школаның
нарын айтырыгларын шинчилээр лабораториязы

□
Кызыл кожууннун Шамбалыг ортумак школазы

□
Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалыкта
Хомушку Алдын-оол аттыг ортумак школазы

Г. Д. СУНДУЙ

УЛУСЧУ УЖУРЛАР

1–2 класстарга
шенелделиг өөредилге-номчулга ному

Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал
өөредилге яамызы чөпшээрэн

Рецензентилери:

РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини,
Тыва Республиканың алдарлыг башкызы *Г. К. ОНДАР*;
педагогика эртемнериниң кандидады *А. С. ШААЛЫ*

Харысалгалыг редактору

РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы *О. М. БАИР*

Музыка редактору

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы *М. И. АЙЫЖЫ*

Чурук каасталгазы
Начын ШАЛЫКТЫЫ

Ноталарны чураан
Мерген-оол НУРСАТ

1 класс

Өг-бүлө.

Мээң суурум – Шамбалыг.

Бистиң суурувустуң адын Шамбалыг дээр. Ооң кудумчулары дорт, бажыңнар чанында ыяштар тарып каан. Бистиң суурувустуң кол тудуглары – школа, эмнелге чери, шаң, хөгжүм школазы.

Шамбалыгжылар колдуунда мал малдап, ооң сүдүн ижип, эъдин чип, кежин болбаазырадып чурттап чоруурлар. Мында чер ажылы база сайзыраан. Тарааны, ногаа аймаан (картошка, огурец, морковь, помидор дээш оон-даа ыңай) боттарывыс тарааш, ажаап ап турар бис. Бистиң школавыстың тараа, ногаа тарыыр шөлдери бар.

Бистиң суурувустуң чурттакчылары шупту тывалар. Чурттакчыларның ниити саны муң чедип турар.

Суурувус кончуг чараш бойдус-биле хүрээленген. Даглар эдээнге честек-кат элбээ-биле үнер. Чай дүжерже-ле эдержипкеш, честек-каттап чоргулаар бис.

(Д. Мортуй-оолдуу-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Шамбалыг суурда кандыг кол тудуглар барыл?
2. Суурувустуң чурттакчылары кандыг азырал амытаннар тудуп турарыл?
3. Кандыг-кандыг ногаа аймаа билир силер?

Онаалга. Төрээн сууруңар дугайында аас-биле дыңнадыгдан белеткеп эккелиңер.

Шамбалыгның даглары.

Бистиң дагларывыс онзагай. Даг бүрүзү төөгүлүг, тус-тузунда аттарлыг. Ак-Бош-Даг, Кара-Бош-Даг, Хүрең-Бош-Даг деп дагларның девискээринде бичии-бичии ак, кара, хүрең бош даштар бар. Ынчангаш оларны *бош* дээн утказы ол. Дыттыг-Бедик деп дагның кырында хөнү дыттар колдаан. Ынаар үне бергеш, Таңды эдээн, Чедер хөлдү, Кур-Чер суурну бараан харап көрүп болур. Ол-ла дагның чанында Биче-Ак-Даш, Улуг-Ак-Даш даглары-дыр. Бо дагларда чугай курлавыры бар.

Соян-Нур — ыдыктыг даг. Шамбалыгжыларынаар кайы хамаанчок үнмес, чүгле баарынга чедип,

ээзинге тейлээр, аас-кежик чалаар. Төөгү чугаа-биле алырга, маңаа соян уктуг херээжен кижичурттап турган. Дагның бажында улуу аажок оңгар даш бар. Чаъс чаарга, оң суу дашты дола бээр. Даш иштинде чаъс суун демги херээжен көргөш, "кандыг кончуг улуг хөл боор!" деп магадап, амыдырап чораан-дыр. *Нур* дээрге моолдап хөл дээн сөс болур.

Соян-Нурга улашкан дагларның адын Чиңге-Даглар дээр. Чиңге-чиңге боорга, ынчаар адаан. А оларның дужунда Эмиг-Тей-дир. Ол дагны ырактан көөрге херээжен кижичурттары эмиглери ышкаш көстүр. Ынаар машина-биле чорууру хоруглуг.

Чоокка чедир суурувус чанынга улуг хем агып чыткан дээр. Та чүнүң уржуунда чүве, ам шуут каткан. Ынчангаш бистиң суурувус девискээри суг-биле элбек эвес. Чүгле ооң соңгу талазында бичии хөлчүгеш бар. Аңаа кээп "чайлаглаар" куштарның аттары аңгырлар, өдүрөктер дээр. Олардан аңгыда бичии докпак сайлыктар, шийжектер болгаш өске-даа куштар бо-ла көстүр. Хову-шөлдерде дуруяалар эжеш-эжеш болуп алган чоргулаар...

Суурувусту долгандыр дыттар, шарланнар, хадыңнар, шивилер үнген. Ыраккы тайгаларда аң-мең эңдерик. Ында диин, элик-хүлбүс, кодан, дилги, морзук дээш чүнү чок дээр!

(Д. Мортуй-оолдуу-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Суурну долгандыр турар дагларның, тайгаларның аттарын чүц деп адаарыл?

2. Дагларны чүге бош деп турарыл?

3. Соян-Нур дугайында кандыг тоолчургу чугаа барыл?

4. Суурну долгандыр кандыг ыяштар өзүп турарыл?

Онаалга. Төрээн сууруңарның чурумалдыг черлериниң дугайында аас-биле дыңнадыгдан кылып эккелиңер.

Ы р н ы д ы ң н а ң а р.

Шамбалыгга аалдап келем.

Сөзү Д. Ондарныы, аялгазы В. Серенниш.

Ынак черим Шамбалыгга чедип келгеш,
Ындын, бетин харап көргеш, магада даан.
Кайгап ханмас чурумалдыг бойдус хээзи
Кайыын тура дириг хевээр көстүп келир.

Соян-Нурже үне бергеш, топтап көрем.
Чоогунда ховулары хевис-ле ийин.
Чымчак салгын сырыннары ошкаан ышкаш,
Чассытканзыг арның суйбап уткуп алыр.

Кожазында хөлчүгеште дистинчипкен,
Ховар чараш аңгыр куштар эштип чоруур.
Чеди чүзүн чөлээш өңнүг чечектерлиг,
Чээннерим честек-каттаар чурту чүве.

Ы- НАК че- РИМ ШАМ- БА-ЛЫГ- ГА
че- дИП кел- геш,
ЫН- дИН, бе- ТИН ХА- РАП көР- геш,
МА- ГА- ГА- даан.
КАЙ- гаП хАН- мас ЧУ- РУ- мал- дыГ
бой- дуС хээ- зи
КА йЫН ту- РА ди- риГ хе- вээр
көс- түп ке- лир.

Ырак-чооктан келген чоннар магадай бээр.
Ырлыг-шоорлуг, мөгелерлиг, чону омак,
Суурунда аныяктар ойнап, хөглээн
Сурун чараш Шамбалыгга аалдап келем.

Чижек айтырыг:

Шамбалыг суурну чүге "мөгелерлиг" дээрил?

Онаалга. *Төрээн сууруңар дугайында кандыг-кандыг ырлар, шүлүктөр барыл, билип эккээр.*

Тыва дугайында тоол.

Шаг шаанда бир черге Амырга-Моос деп маңгыс чурттап чораан-дыр. Ооң чораан черинге чүү-даа артпас: суг-даа кадар, оът-сиген-даа үнмейн баар.

Бир катап Үстүү оранга тояап чорааш, Амырга-Моос дыка чараш уруг көрүп каан иргин. Ол уругнуң ачазының адын Курбусту-Хаан, а бодунуң адын Тыва дээр болган. Амырга-Моос кадарчы самдар оолак кылдыр хуулуп алгаш, Тываны оорлапкан иргин.

Элээн үе эрткенде, ол амытан уругну Танды биле Саян деп ийи оолга кадартып кааш, боду бир чер чорупкан-дыр.

Чаныксаан уруг чүү боор, ону ажыглап, демги ийи оолдуң шайынга удудар оътту бүдүү холуп берипкен. Оолдар удумзурап, даамчырай бергеш, Тываның тонунуң эдээн так базып алганнар-дыр. Тонунуң эдээн Тыва уштуп чадап кааш, ыглап олуруп берген. Та чежеге, та кажанга чедир ыглаан, удаан ийи оол хенертен ийи улуг даг кылдыр хуула берген иргин. Элээн болганда, Тываның кара чаштары ийи бичии, а мага-боду улуг хем кылдыр хуула

берген. Ол хевээр ийи дагны улус Танды биле Саян, ийи бичии хемнерни Каа-Хем биле Бии-Хем, оларның каттышкан черин Улуг-Хем дээр апарган. Ол хемнерниң унун дургаар чурттаан улустуң адын оон бээр тывалар дээр апарган.

Чижек айтырыглар:

1. *Тыва деп кымыл?*
2. *Тываны кым деп амытан черже оорлап эккелгенил?*
3. *Амырга-Моостуң ийи дузалакчыларының адын кым дээрил?*
4. *Тыва бодунуң төрээн чери Дээрже чаныксап турган бе?*
5. *Ийи оол чүч кылдыр хуула бергенил?*
6. *Тываның ийи чажы кандыг хемнер кылдыр хуула бергенил?*
7. *Ийи хемниң каттышкан черин улус чүч деп адап кааныл?*
8. *Тывалар деп ат кайыын тывылганыл?*

Тыва чурту.

Чер бөмбүрзээнде дыка хөй улустар чурттап турар. Олар тускай девискээрлиг, тускай дылдыг болгаш тускай чаңчылдарлыг. Ындыг болганда, кижиги бүрүзү төрээн чурттуг болур. Бистиң ол-бо талавыста моолдар, орустар, буряттар, алтайлар, хакастар деп улус чурттап чоруур. Тывалар шаандан тура

оларның-биле эптиг, найыралдыг чурттап келген.

Бистиң төрөөн чуртувустуң адын Тыва , а омак-сөөгүвүстү тывалар дээр. Тыва дээрге Россия деп улуг күрүнениң составында турар республика болур. Бистиң төрөөн чуртувус Азия деп материктиң эң төвүндө турар.

Тыва Республика дараазында кожууннардан тургустунган:

1. Кызыл кожуун, ооң төвү Каа-Хем суур. Бо болза бистиң төрөөн кожуунувус-тур.

2. Улуг-Хем кожуун, ооң төвү Шагаан-Арыг хоорай.

3. Чаа-Хөл кожуун, ооң төвү Чаа-Хөл суур.

4. Чөөн-Хемчик кожуун, ооң төвү Чадаана хоорай.

5. Сүт-Хөл кожуун, ооң төвү Сүт-Хөл суур.

6. Барыын-Хемчик кожуун, ооң төвү Кызыл-Мажалык суур.

7. Бай-Тайга кожуун, ооң төвү Тээли суур.

8. Мөңгүн-Тайга кожуун, ооң төвү Мугур-Аксы суур.

9. Эрзин кожуун, ооң төвү Эрзин суур.

10. Тес-Хем кожуун, ооң төвү Самагалдай суур.

11. Каа-Хем кожуун, ооң төвү Сарыг-Сеп суур.

Тываның картазы.

12. Тожу кожуун, ооң төвү Тоора-Хем суур.

13. Бии-Хем кожуун, ооң төвү Туран хоорай.

14. Танды кожуун, ооң төвү Бай-Хаак суур.

15. Чеди-Хөл кожуун, ооң төвү Хову-Аксы суур.

16. Өвүр кожуун, ооң төвү Хандагайты суур.

17. Тере-Хөл кожуун, ооң төвү Кунгуртуг суур.

Тываның төвүн Кызыл хоорай дээр. Ында "Азия төвү" деп онзагай тураскаал бар. Кызыл хоорай Каа-Хем биле Бии-Хемниң каттышкан чери күчүлүг Улуг-Хемниң эриинде туттунган.

Чижек айтырыглар:

1. Тыва кайы дилте турарыл?
2. Тыва чцу деп курцнениң составынче кирип турарыл?
3. Тыва-биле кожа кым деп улус чурттап турарыл?
4. Тывада кандыг кожууннар барыл?
5. Барыын-Хемчик (Улуг-Хем...) кожууннуң төвүн чцу деп адаарыл?
6. Тываның төвү болур хоорайны чцу деп адаарыл?

Ш ц л ц к т ц ш э э ж и л е п а л ы ң а р .

К. САГДЫ

Тывалар.

Тывалар деп кымнарыл ол?
Тывызыксыг, тоолчургу,
Улуг-Хемниң унун чурттаан
Уран-шевер улус чүве.

Тывалар деп кымнарыл ол?
Дыка эки, хүндүлээчел,
Өремелиг тараа, быштаан
Өргүп сунар улус чүве.

Тыва Республика, ооң ыдык демдектери.

Тускай күрүне азы республика бүрүзү ыдык демдектерлиг болур. Оларга сүлде, тук, ыр хамааржыр.

Тываның сүлдези – ак-көк өңнүң бетинде үнүп олар хүннүң херелдеринге уткуштур аъттыг шаап олар тыва хептиг кижии. Кижини, аътты, хүннү болгаш ооң херелдерин, ак кадакта "Тыва" деп сөстү алдын (сарыг) өң-биле сиилбип бижээн. Чурук беш булуң бүрүлөр хевирлиг алдын (сарыг), ак болгаш алдын (сарыг) дилиндектер-биле дескиндир хаажылаттынган.

Тываның күрүне тугу ак-көк өңнүг дорт булуңнуг пөс болур. Тук ак болгаш ак-көк дилиндектерлиг, сарыг үш-булуңчуктуг.

Тываның сүлдези.

Тываның курцне тугу.

Чижек айтырыглар:

1. Курцнениң ыдык демдектеринге чцу хамааржырыл?
2. Тываның сүлдези кандыг хевирлигил?
3. Тываның тугу кандыг хевирлигил?

Бистиң өг-бүлевис.

Кады төрөөн кижилер.

Чаңгыс бажында (өгде) чурттап турар кады төрөөн улусту өг-бүле дээр. Кижиги бүрүзү авалыг, ачалыг болур. Оларны адазы-иези деп база чугаалаар. Тыва өг-бүле колдуунда хөй уругларлыг болур. Чаңгыс оолдуг, чаңгыс кыстыг улус база турар. Бичии уруглар акыларлыг, угбаларлыг болур. Ада-иезиниң уругларын дөгerezин катый-хаара кады төрөөн кижилер дээр. Мээң дунмамның адын Долума дээр. Мен, Артыш, Долума үжелээ кады төрөөн алышкылар бис. Долума мени угбай, Артышты акый деп адаар. А Долуманы бис дунмай дээр бис. Аравыста дыка найыралдыг бис.

Бис – ававыс, ачавыс, оларның уруглары чаңгыс өг-бүле бис. Өг-бүлеге ажылывысты шупту деңге, найыралдыг кылыр бис. Хостуг үелеривисте ном номчуп, чуруттунар, улуг-хүннерде дөгере кады агаарлаар бис.

Бистиң суурувуста чеже бажың барыл, ынча өг-бүле бар. Бир эвес өг-бүле бүрүзү найыралдыг, бот-боттарынга дузалажыр, ажыл кылырда сүмележир, хүндүлежир болза, бүдүн суур улузу база

найыралдыг, демниг болур. Найырал, эп-чөптен өске күштүг чүве чок.

(Л. Тюлюштүц-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Өг-бүле деп чүл?
2. Кады төрөөн кижилер деп кымнарыл?
3. Алышкылар деп кымнарыл?
4. Угбашкылар деп кымнарыл?
5. Иешкилер деп кымнарыл?
6. Адашкылар деп кымнарыл?
7. Акый, угбай, дунмай деп сөстөрни өске улуска хамаарыштыр чугаалап болур бе?

Онаалга. "Демниг сааскан теве тудуп чиир" деп цлегер домактың утказын тайылбырлаар.

Ы р л а ж ы ң а р .

Хүнчүгөш.

Сөзү О. Сувакпиттии, аялгазы М. Нурсаттыы.

Хову, шөлдү чечек шып
Ховаганнар ойназын.
Хүнчүгөжим, хүнне-ле, } 2 катан
Хүлүмзүрүп хүнне-ле!

Хо- ву, шөл- гү че- чек шып

ХО- ВА- ГАН- НАР ОЙ- НА- зын.

Хүн- чү- ге- жим, хун- не- ле,

хү- лүм- зү- рүп хун- не- ле!

Хүн- чү- ге- жим, хун- не- ле,

хү- лүм- зү- рүп

хун- не- ле!

Тараа, сизген сагланнап
 Дамырактар ырлашсын.
 Хунчүгежим, хунне-ле,
 Хүлүмзүрүп хунне-ле! } 2 катан

Бистиң ынак ававыс
 Бистер-биле хөглезин.
 Хунчүгежим, хунне-ле,
 Хүлүмзүрүп хунне-ле! } 2 катан

Чижек айтырыг:

Уруглар хунчүгешти чүге "хунне-ле!" деп билеп турар-дыр?

Ада төрели – алдын, ие төрели – мөңгүн.

Тыва улус кедергей төрелдежир. Ынчангаш кижини бүрүзү боттарының төрелдерин билер. Төрел улус аразында бот-боттарын хундүлежип адажыр.

Хүндүткел аттарын номчуп көрээлиңер:

– кырган-ачам (кырган-ачай) – ада-иезинин кайызының-даа ачазы;

– кырган-авам (кырган-авай) – ада-иезинин кайызының-даа авазы;

– угбам (угбай) – ачазының кады төрөөн угбазы азы кыс дуңмазы;

– акым (акый) – ачазының кады төрөөн акызы азы эр дуңмазы;

– даайым (даай) – авазының кады төрөөн акызы азы эр дуңмазы;

– даай-авам (даай-авай) – авазының кады төрөөн угбазы азы кыс дуңмазы.

Чижек айтырыглар:

1. *Кымны кырган-ачай дээрил?*
2. *Кымны кырган-авай дээрил?*
3. *Ачаңарның кады төрөөн угбазын, кыс дуңмазын кым деп адаар силер?*
4. *Ачаңарның кады төрөөн акызын, эр дуңмазын кым деп адаар силер?*
5. *Кымны даайым дээрил?*
6. *Кымны даай-авай дээрил?*

Кырган-ачазы биле кырган-авазын хүндүлээри.

Кижиниң кырган-ачазы, кырган-авазы өг-бүлөдө, төрөл бөлүктө эң хүндүткелдиг улус болур. Чүгө дизе олар аныяк улустан хөй чүвени, амыдыралдың эки-багын көргөн. Кырган-ачазының, кырган-авазының чанынга ыыткыр чугаалашпас, мурну-биле кайы хамаанчок эрте-дүжүп халывас, чугаалажып турда, үзе кирип шаптыктавас, өгенмес, чассывас.

Кырган улустуң чугаазын кичээнгейлиг дыңнаар, ажыл-херээнге дузалажыр. Чижээлээрге, чарган ыяжын бажыңче кирип, бажың иштин аштап-арыглап бээр. Оларның олулар сандайын, шай ижер аяан кезээде күзелдii-биле суна тыртып бээр. Бажыңдан үнер-кирерге, эжикти ажыдып чалаар.

Чижек айтырыг:

Кырган-авазын болгаш кырган-ачазын канчаар хүндүлээрил?

Чоок төрөл улус.

Кижиниң эң чоок төрөлдери турар. Оларга авазының-даа, ачазының-даа кады төрөөн акылары, угбалары, дуңмалары хамааржыр. Чоок төрөлдери шуут таныыры, оларны хүндүлээри, аралажыры кедергей чаагай чорук болур.

Төрөлдери билбес кижини тывалар "дөңгүр көк буга дег" дээр. Төрөл билбес болурга кончуг багай. Эдержир кижизи чок болур. Төрөл улус бот-боттарынга дузалажыр, өөрөөнде, кады өөрүүр, муңгараанда, кады муңгараар.

Кижини бодунуң эң чоок төрөлдери-биле быжыг харылзаалыг болур, бажыңыңга киржир, ажыл-агыйыңга дузалажыр, кады хөөрежир, бир черге чыгып, дыштаныр.

Чижек айтырыглар:

1. *Кижиниң чоок төрөлдериңге кымнар хамааржырыл?*

2. *Кандыг кижини "дөңгүр көк буга дег" дээрил?*

Онаалга. "Ада төрөли алдын, ие төрөли мөңгүн" деп цлегер домактың утказын шын тодарадыр:

ада-ие дугайында;

алдын, мөңгүн даштар дугайында;

ада-иезиниң төрөлдериңиң дугайында.

*К о ж а м ы к т а р н ы
ы р л а ң а р.*

Сиген көкте Борам семис –
Чортарымда, мунарымда.
Силер турда, бодум чоргаар –
Киреримде, үнеримде.

Акыларым көвей-көвей,
Арыг бажы шыргай-шыргай.
Арыг бажы шыргай-даа бол,
Акыларга кайын чедер.

Угбаларым көвей-көвей,
Урук бажы шыргай-шыргай.
Урук бажы шыргай-даа бол,
Угбаларга кайын чедер.

Арга-шыкта аңгыр эдер,
Аза берген аңгыр боор бе?
Аалыңарда аъттар турар,
Аалчылар келген чоор бе?

Дөңгеликте аңгыр эдер,
Төрүп алган аңгыр боор бе?
Дөң-не черде аъттар турар,
Төрелдерим келген чоор бе?

Өг – чурттаар чер.

Малчыннар өглери.

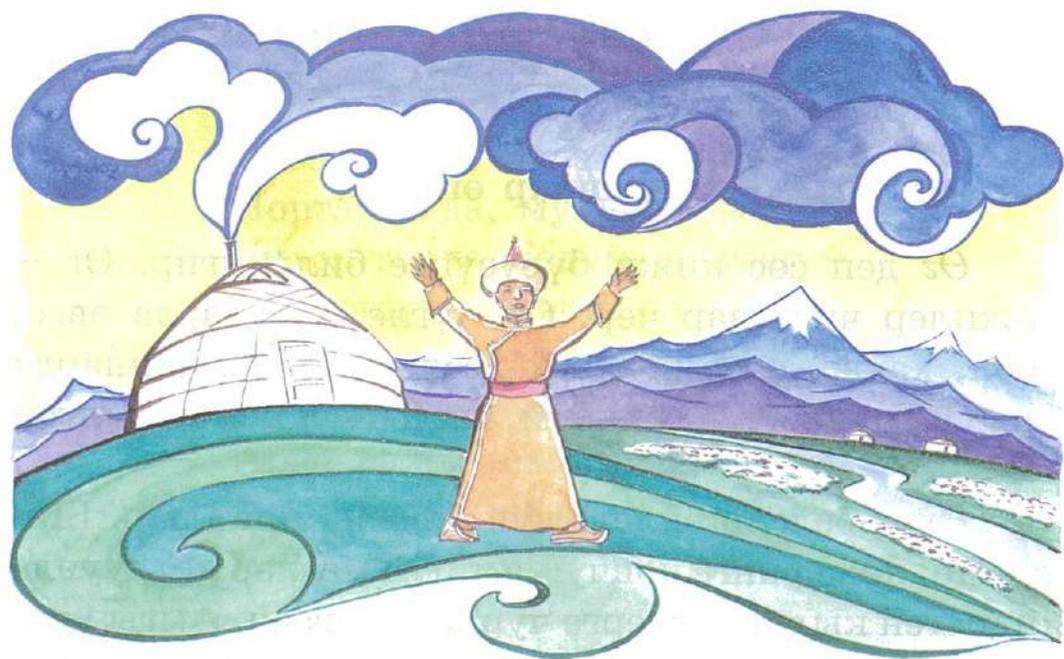
Өг деп сөс кижиге бүрүзүңгө билдингир. Өг – кижилер чурттаар чер. Ол чүгле тываларда эвес, моол, хакас, алтай, казах дээш өске-даа чоннарда бар. Олар колдуунда дөмей, ындыг-ла кончуг ылгал чок.

Өгнү белени-биле бузуп, чыып, тип алыр. Ынчангаш көжөринге кончуг эптиг. Тывалар колдуунда кидистен кылган өглерге чурттап чораан. Амгы үеде өглерде малчыннар, араттар чайгы үеде чурттап турар.

Тыва чон алыс угундан мал-маган азыраар болгаш үениң дөрт эргилдезиниң аайы-биле бир черден өске черге көжүп чораан. Чазын доктаар черни *чазаг*, кыжын доктаар черни *кыштаг*, күзүн доктаар черни *кузег*, чайын доктаар черни *чайлаг* дээр.

Өг ужурлары.

Өг – тываларның бурунгу культуразының бир кезээ. Ол бодунуң ниити хевириниң, иштики-даштыкы тургузуунуң, ужурларының талазы-биле тускай сагыыр дүрүмнерлиг.

Чижээлээрге:

1. Өгнүң орну ыяап-ла төгерик болур. Чүге дизе чер-биле дөмейлештиргени ол.

2. Өгнүң ишти тыва календарьга дүүшкек. Дөр бажындан эгелээш, хүн аайы-биле Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Мечи, Дагаа, Ыт, Хаван деп кезектерге чарлыр.

3. Өг эр-кыс деп ийи талалыг. Эр улус өгнүң солагай, а кыс улус оң талазынга олурар.

4. Өгнүң хүндүткелдиг чери – дөр бажы. Ынаар кайы хамаанчок кижиге олурбас. Дөр чарыынга өгнүң ээлери, хүндүлүг аалчылар олурар.

5. Чайгы үеде өг иштинге олура-ла, хүн дуртун азы үени илередип ап болур. Ону өгнүң эт-севинге дегген хүннүң херелдеринден билип алыр. Чижээлээрге, хүннүң херелдери өгнүң хараачазынга турда, ол үени "хүн үнген", хана бажынга кээрге "биче дүш", а орун кырында чыткан сыртыкка дээрге, "улу дүш" дээш чоруй баар.

Чижек айтырыглар:

1. Өгнүң хевири чүчү чүвеге дөмей болурул?
2. Өг ишти кандыг-кандыг аттарлыгыл?
3. Өг иштинден хүн дуртун канчаар билип алырыл?
4. Өгнүң эң хүндүткелдиг черин чүчү деп адаарыл?
5. Эр кижиге өгнүң кайы талазынче эртерил?
6. Тыва өгнү чүчүң-биле шыварыл?
7. Өглерде, тывалардан өске, кандыг чоннар чурттап турарыл?

Өг дугайында тоол.

Эң баштай тыва кижиге чадырга чурттап чораандыр. Узун ыяштарның унун чонгаш, баштарын беле параш, өске талазындан адыра тырткаш, черге тургузуптарга чадыр беле апар. Оң кырын ыяш будуктары, калбак чөвүрээлер азы тос-биле базырар.

Бир-ле катап Чуру дээр оол аңнап чораш, куй иштинче чыннып алыр дээш кире бээрге, караңгызы кончуг болган. Кезек суйбанып чоруй, бир чүвеге

илдиккеш, аңдарлы берген. Ол черниң чымчаа-даа, чылыы-даа кончуг болган, мындыг. Оол чүү боор, дыңнаалап чыдарга, бир-ле улуг амытанның тыныжы дыңналган. Чуру бичиилеп союп чорааш, ук амытанның мойну болгу дег чиңгежек черинден туттуна каапкан. Амытан шимчээн ышкаш болган соонда, куйдан үнүп, дээр шаар ужуп чорупка-ан! Чер-даа ырак чыдып калган.

Бир черге келгеш, амытан силгилениптерге, Чуру салдыныпкан. "Сиг-сиг" дээн соонда, ол кончуг каас, бай-байлак, мал-маганныг оранга төк кээп дүжүп-түр. Көөрге, бир уруг хой кадарып чораан. Ооң чанынга чедип келгеш, чугаа эрээрге, ону тоовас-даа, харын-даа өттүр кылаштаар болган. Уругнуң хоюн ай дижип, аалга кээп, ында улусту мендилээрге, олар Чуруну көрбес мындыг.

Чуру чалгаарап эгелээш, демги уругнуң холунда билектээжин баштактанып уштуп алгаш, чажырыптарга, уруг дораан аарый берген. Уругнуң ада-иези өөнге улуг хам чалап эккелгеш, дүңгүр кактырган. Дүңгүр эдип эгелээрге, Чуру хенертен ужуп эгелээн-дир. Кортканындан өг ханазындан так туттунупкаш, черле салдынмаан. Хам кижиге Чуруну ханазы-биле катай черже чууп бадырыпкан.

Чуру-даа халбактанган ханазы-биле кады ада-иезинге чедип келген чүве-дир. Ол хевээр Үстүү

орандан көрүп алганы өгнү черзилеп, өг чазаар уран-шевер кижиге апарган. Ынчалдыр-ла таарымчалыгы кончуг боорга, өске улус Чуруну өттүнүп, шак-ла ындыг өгнү чазап, аңаа чурттаар апарган-дыр.

Чижек онаалгалар:

1. *Өг дугайында тоолду дүңмаларыңга чугаалап бээр.*
2. *Өгнүң тургузуун ада-иезинден, чоок төрелдеринден*

билип эккээр.

Өгнүң эт-севи.

Тыва өгнүң иштинге эт-сеп, херекселдер салыры мырыңай тускай чурумнуг. Ол чурумну 12 чылдыг тыва календарь-биле дүүштүрүп каан. Ону тодаргайлаарга, мындыг:

1. Дөр черге ыяап-ла аптара салыр. Ооң кырынга бурган дүрзүлери, чула, артыш болгаш чем дээжизи салыр. Аптара иштинге өг-бүлениң эң үнелиг чүүлдерин сугар, шыгжаар. Ынчангаш *Күске* ында олулар, чүге дизе ол ажылгыр, чүве үүжелээринге, шыгжаарыңга ынак.

2. Аптара бетинге орун салыр. А оларның аразыңга бичии үзүк чер арттырып алыр, аңаа аыш-чем, хойтпак доскаары салыр. Шак ол душта *Инек* турар. Чүге дизе ол кижилерге бодунуң сүдүн, эъдин, кежин берип чоруур.

3. Орун бажының дужунда *Пар* саадап чыдар, ынчангаш ол черге эр улустар олулар. Оруннун адаанда *Койгун* күжүр чыдар, ооң дужунда өгнүн кыс ээзи олулар.

4. Үлгүүр. Ол дээрге аяк-сава, аьш-чем сугар херексел-дир. Ооң чанында үзүк черге хууң-сава, оттулар ыяш салыр. Ында *Улу* бар.

5. Үлгүүрнүн дужунда *Чылан* чалараан. Ол мерген угаанныг амытан болур.

6. Эжиктин аксында *Агт* турар. Эжик ханазынга эьт-чем азар, ол душка чорумал кижилер олулар. Ол кавыда *Хой* чыдар. Кыжын аңаа хураган, бызаа челелээр.

7. Чүьк (чыышкын). Чүьк адаанда адыр ыяшка аргамчы, кижен, дужак, чүген, чулар, эзер азар. Шак ол душта *Мечи* бар.

8. Чүьктүн баарында *Дагаа*, а бажында *Ыт* турар.

9. Ширээ — аьш-чем делгээр чавыс столчугаш. Ол душта *Хаван* бар.

Өгнүн дап дал ортузунда ожук турар. Өгге үш кол ширтек чадар: дөр ширтээ, аай ширтек, дедир ширтек.

Чижек айтырыглар:

1. Өгге кандыг херекселдер турарыл?
2. Үлгүр, чыышкын, ширээ, ширтек деп чүл?

3. Дөр бажында чү деп амытан турарыл?

4. Инек чүге аптара биле орун аразында турарыл?

Өг херекселдеринин ужурлары.

Өгнүн херекселдеринге хамаарышкан хөй-ле сагыыр ужурлар бар. Оларнын чамдыызы бо:

эжикти хак кылдыр хаап болбас, каржы кижии апаар;

эргин кырынга олурбас, бажың чок кижии болур;

сава-саңга аксы доңгайтыр кагбас, ядыы кижии апаар;

паш дуву халыратпас, сүвүрбес, аштап чоруур кижии апаар;

бижектин бизин кижииже көрүндүр сунмас, өжээнзирек кижии апаар дээш оон-даа ыңай.

Кижинин эт-севи, ооң херекселдери бодунга чоок, эргим болур. Чүге дизе оларны кижии боду кылыр, даараар, чазаар, эдилээр. Тыва өгнү, ооң херекселдерин кандыг-даа фабрикаларда кылбайн турар, оларны кижии боду кылыр. Шыдавас чүүлдерин шевер кижилерни чалап тургаш, кылдыртыр. Ылаңгыя кидис кагарда, ширтек сырыырма, чеп өрүүрде улустан дуза дилээр. Ынчангаш кижии бүрүзү эт-севинге болгаш херекселдерге камныг болур. Чамдык херекселдер шуут-ла салгал дамчып келген

болур. Оларга хол дээрбези, согааш дажы, сыртык дээш оон-даа өске херекселдер хамааржыр.

Чижек айтырыглар:

1. Эжикти чүге хаккыладыр хаап болбазыл?
2. Эргин кырынга чүге олуруп болбас чүвел?
3. Саваны чүге доңгайтыр каап болбазыл?
4. Паш дүвүн чүге халыратпас чүвел?
5. Бижекте кижиге канчаар сунарыл?
6. Кандыг өг херекселдерин улус демнежип кылып чорааныл?

Ы р н ы д ы ң н а ң а р.

Тыва өглер.

Сөзү А. Даржайныы, аялгазы К. Бегзинии.

Хөлбегер көк дээрниц адаа
Көк-көк даглар куржааңгылыг,
Көрүнчүк дег кылаң хемде
Хөвөң дег ак өглер турар.

Хаяа-биле сыргаланган
Кара чаштыг тыва кыстар
Инектерин эдирип саап,
Ишкээр хемче ай деп турар.

Сайын санап ойнап өскен
Чашкы шаамның чараш хеми,

Хөл- бе-гер көк дээр- ниң, а-
даа көк- көк даг- лар
кур- жааң- гы- лыг,
кө- рүн- чүк дег кы- лаң хем-
де хө- вөң дег ак
өг- лер ту- рар.

Чандыңардан шөйүлген ыш
Сагыжымны чылдып чоруур.

Ырак-чоокка дүне, хүндүс
Орук-суурга чораанымда,
Ырым болган тыва өглер
Орлан чүрээм хөөннеп чоруур.

Чижек айтырыг:

Тыва өглер кандыг черде турар-дыр?

Бистиң бажыңывыс.

Бажың дугайында.

Чер кырында дириг амытан бүрүзү чаглактаныр черлиг. Куш уялыг, күске, күжүген, морзук, тарбаган үңгүрлүг, ары өглүг, адыг ижээнниг, диин коңгулдуг, мал-маган кажаалыг,... Дириг амытаннар кижилер ышкаш, өг-бүле аайы-биле оран-савазын боттары тудар, үңгүрлерни боттары казар, шеверлээр, эмгелээр, хайгаараар. Амыдырал черле ындыг.

Бажың – кижиниң хүн бүрүдө чаглактаныр, чурттаар чери. Көдээ суурда бажыңнарны колдуунда ыяш-биле тудуп каан болур. Ындыг бажыңнар кедергей чылыг, өл-шыкка-даа алыспас болур. Хоорайда бажыңнарны тууйбу азы бетондан кылыр. Суурда бажыңнар чаңгыс каът, а хоорайда – ийиден тос каът чеде бээр.

Көдээ суурларда бажыңнарны суугу дамчыштыр чылыдар. Оттулар ыяшты бажың ээлери боттары белеткээр. А хоорай бажыңнарын демир хоорзалар дамчыштыр изиг суг дузазы-биле чылыдар.

Чаңгыс каът бажыңны херимнеп каан болур. Херим иштинде мал-маган кажаалары, огород дээш

чүнү чок дээр! Көдээге чурттаарга кадыкка кедергей эки: агаар арыг, кижини кезээде шимченип, күш-ажыл кылыр.

Чижек айтырыглар:

1. Куш, күске, адыг, ары каяа чурттаарыл?
2. Мал-маган каяа чурттаарыл?
3. Кижини каяа чурттаарыл?
4. Бажың деп чүл?
5. Бажыңны кандыг материалдан тударыл?

Бажың – кижилерниң кол эдилели.

Бажың дээрге кижилерниң кол эдилели болур. Ынчангаш кижини бүрүзү бодунуң бажыңын аштап-арыглаар, кезээде арыг-силиг тудар. Арыг-силиг, эмге-сескелиг бажыңче кирип кээрге, сагышка безинчиик, хостуг-шөлээн болур. Ындыг бажыңга кижини олуруксаар, ээлери-биле чугаалажыксаар.

Бажың иштин колдуунда бичии уруглар эмгелээр, арыглаар. Бирги классчы апарган кижини ону шуут ыяап кылыр. Бир эвес бажыңнарын эжииниң чанында идиктер эжеш-эжеш салдынган, тоннар аскыда астынган, ол ышкаш бүгү-ле херекселдер бодунуң чыдар, турар черинде болза, эр хей-дир силер! Оларның чурумнуг болганынга силерниң киржилгеңер бар бооп чадавас.

Бичии-ле эпчок чыткан эт-септи – идиктерни, уктарны, ойнаарактарны, балдыны, аяк-саваны, номну эмгелей салыры дээрге-ле бажың ажылы болур.

Бажың иштин эмгелээринге ынак кижини *кежээ киж*и дээр. Кежээ киж и эртежик туруп келгеш, бажың иштин агаарладып, орнун шын, чараштыр эдер. Кежээ улустуң чоорганнары, сыртынының хаптары, соңгазының көжегелери кезээде арыг болур. Кежээ кижиниң хевиниң, номнарының база аяк-савазының шкафтары үргүлчү чурумнуг, ында эт-сеп бүрүзү тускай чыдар черлиг. Кежээ киж суббота, улуг-хүннерде ширтектерниң, паластарның доозунун арыг агаарга кактаар. Столдарда, телевизорда, холодильникте, шкафтарда, ханада аскан чуруктарда неделя дургузунда чыылган доозунну аштаар. Кежээ улустуң соңгазының карактары үр-

гүлчү кылаңайнып турар: бичии хирлени бээрге, саадатпайн, баштай саваңныг, ооң соонда арыг суг-биле чуггаш, кургады чодуп кааптар.

Бажыңга дириг чечектер тудары мырыңай албан. Олар бажыңны хөлчок аян киирер. Чечектер кижиниң сагыш-сеткилин өөртүр, оожургадыр, харын-даа

эмнээр шынарлыг. Бажыңыңарда чечектерниң өзүл-дезин хайгаарап көрүңер: оларның кажан мочур-галанырын, частырын, чечектелирин, өзерин база оңарын кичээнгейлиг хайгаараар болза, дыка хөй чүүлдерни билип алыр силер. Бажың чечектерин хайгаарап болгаш ажаап билири – кижиниң база бир эки шынары болур.

Бажыңда диис, ыт, куштар азы аквариумда балыктар бар болза, оларны азыраары база-ла бажың ажылыңга хамааржыр.

(Р. Б. Самбуунуу-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Бажың иштин канчаар эмгелээрил?
2. Кандыг кижини кежээ дээрил?

Ырлажыңар.

Бичии Лена.

Сөзү Л. Чадамбаныы, аялгазы М. Нурсаттыы.

Бистиң Лена эрес, шоваа,
Бичии-даа бол, билбези чок.
Бижиир, номчуур,
Санаар, чуруур
Бир-ле башкы,
Бир-ле артист.

Бис-тиң Ле-на э-рес, шо-ваа,
 Би-чии-гаа бол, бил-бе-зи чок.
 Би-жиир, ном-чуур,
 са-наар, чу-руур
 Бир-ле баш-кы, бир-ле ар-тиет.

Ажыл дээрге анчыг дивес,
 Авазынга дузалажыр.
 Аяк, сава чугжу кааптар,
 Арыг-силиг, чурумнуг-даа.

Чечектерин суггарар-даа,
 Чечен чугаа чугаалаар-даа,
 Бистиң башкы, бичии артист,
 Бирги классчы болу берген.

Чижек айтырыглар:

1. Лена кандыг кижил?
2. Лена чүңү-чүңү кылып билир-дир?

Эжик аксында идиктер.

Чүү-даа чүве чурумнуг болур. Эжик аксында уштуп каан идиктерден дыка хөй чүүлдер билдинер. Доозун-довураан аштап, дижизин өрү тыртып каан, кылаштаар черден чайладыр салып каан идиктер бажыңның ээлериниң чурумнуун, эт-херекселге камныын илередир. Чурум чок байдал кижини эмгежок хөй эпчок чүүлдерге таварыштырып болур. Чижээ-лээрге, идиктерни кожа салбас болза, оларның бирээзи чиде бээр азы эник ызырып алгаш, үне халаай! Идииниң бирээзи чок кижини канчап дашкаар үнерил?

Идиктерни хүннүң-не аштап алырга, оларның кедижи эки, быжыг болур. Доозунун аштаваска, идик элээчел, орлуучал апаар. Идиктерни кремнээр болза, ооң элендизи үр болур. Идиктерни ужулгаш, дижизин өрү тыртар. Ынчанмас болза, идиктер чоорту мыйышкайып, дырыжа бээр. Узун хончулуг идиктерниң иштинче картон суп каар болза, олар белең-селең "олурбас".

Тоннарны тускай аскыга азар, а бөрттерни ооң кырынга салыр.

Чижек айтырыглар:

1. Эжик аксында чыдар идиктерден чүңү билип ап болурул?
2. Идиктерни үр кедер дизе, оларны канчаар эдилээрил?

Аал дугайында.

Аал коданы.

Шаандан тура тывалар бөлүглежип алгаш, чурттап чораан. Чаңгыс азы ийи-үш чоок төрөл өг-бүлелер бир черге өглерин тип алыр. Ындыг бөлүк өглерни *аал* дээр. Чаңгыс аалдың кижилери ажыл-агыйын демнежип кылыр, уруглары деңге ойнаар, ада-иезинге дузалажыр.

Аал коданы дээрге өглерниң турар девискээри болур. Аал коданынга өглер, ол ышкаш мал-маганның чыдып, турар чери, кажаа-хораа хамааржыр. Аалга хамаарышкан девискээрниң чижек кызыгаарын *аал хаяазы* азы *кодан хаяазы* дээр.

Аал коданы колдуунда салгалдан салгал дамчып кээр. Ынчангаш ол черлер кижичи бүрүзүнге чоок, эргим, хүндүткелдиг.

Шаандан тура кижилер үе аайы-биле көжүп чораан.

Чазын чазагже, чайын чайлагже, күзүн күзегже, кыжын кыштагже көжер. Ынчангаш аал бүрүзү дөрт аңгы коданныг болур. Өске аал коданынга кым-даа хонмас, ону кым-даа хунашпас. Чүге дизе ужур ындыг: өске кижиниң өнчүзүнге кым-даа дегбес.

Чижек айтырыглар:

1. Аал болгаш аал коданы деп чул?
2. Чаңгыс аалдың кижилери ажыл-агыйны канчаар кылырыл?
3. Аалдарның чайын, күзүн, кыжын, чазын турар черин чуу деп адаарыл?

Аал ужурлары.

Кижиниң чурттап турар чери кезээде эмгесекелиг турар. Аал коданын арыг-силиг тургузары – кижичи бүрүзүнүң херээ.

Аалчы кижичи келзе, ону ыяап-ла өгден үнүп кодан хаяазынга уткуп алыр. Аъттыг кижичи болза, дүжеринге дузалажыр, аъдын баглаашка баглаар. Артынчактыг кижичи болза, тутчуп бээр. Аъттың эзерчонаан сояр, оъткарар.

Аал коданынче аъттыг шаап кирбес. Аъдының аксын тыртар, улуг дааш үндүрбес, кижилерни-даа, мал-маганны-даа дүвүретпезин бодаар. Чадаг кижичи болза, келгенин медээлеп чөдүргүлээр, идиктериниң доозунун хаак-биле дырттыладыр кактаар.

Аал коданынга келген кижичи аалдың ээлери-биле хөлчок ээлдек: "Амыр-ла тур силер бе? Мал-маганыңар эки-ле тур бе?" деп айтырар. Келген херээн дораан чугаалавас, чоорту дыңнадыр. Аал

коданынга бичии уруглар турар болза, оларны "бо оолдуң чаражын, чаптанчыын!" деп олардан чугаа эрээр, "бээр келем!" дээш, холунга ап, чассыдар.

Аал коданын бокталдырбас, чоок-кавыга ыяш кеспес.

Көжер дээнде, коданны аштап-арыглаар, кандыг-даа бок арттырбас.

Ада-өгбезиниң чурттап чораан черин, аалының коданын билири болгаш ону хүндүлээри төрел улустуң ыдыктыг хүлээлгези.

(А. Ч. Ондарныы-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Аал коданынга кандыг ужурларны сагырыл?
2. Аал хаязы деп чүл?
3. Аал коданын чүге хүндүлээр чүвөл?
4. Суур чоогунда кымнарның аалдары барыл, адаңар.

Ы р л а ж ы ң а р.

Шайывыс.

Сөзү Ч. Кара-Күскенин, аялгасы А. Тановтуу.

Хүннүң ишкеш пөкпес-даа,
Хүндүткелдиг чемивис –
Күзел хандыр аартап аар
Күш-ле киирер шайывыс.

Хүн- нүң иш- кеш пөк- пөс- даа,
хүн- гүт- кел- диг че- ми- вис-
кү- зел хан- дыр аар- тап аар
күш- ле кии- рер шай- ы- выс.
Аш- таан- да- тот- ту- рар,
аа- раан- да- се- ги- дер,
шаг- зы- раан- да- сер- ге- дир
шай- ы- выс, шай- ы- выс!

Аштаанда – тоттурар,
Аараанда – сегидер,
Шагзыраанда – сергедир
Шайывыс, шайывыс!

Үнген-кирген улуска
Үргүлчү-ле сөңнеп бээр,
Чугаа-соотту өөскүдөр
Шынап чаагай шайывыс.
Аштаанда – тоттурар,
Аараанда – сегидер,
Шагзыраанда – сергедир
Шайывыс, шайывыс!

Чижек айтырыг:

Тыва шайның шынары кандыгыл?

Мал-маган – тываларның амыдыралының дөзү.

Чурттуң кол ажил-агыйы.

Чурт бүрүзү агаар-бойдузунуң, чериниң хөрзүнүнүң аайы-биле кол ажил-агыйлыг болур. Чижээлээрге, агаар-бойдузу чымчак Бразилияда кофе, Баварияда виктория, Кубада чигир, Африкада бананнар, Грузияда шай дээш баар. Бо чурттарда чимис (яблоко, апельсин, груша, мандарин,...) элбээ-биле өзүп турар. Артыкшылдыг байлаан улус чурттан үндүр сөөртүп, өске черлерже садар. Ынчангаш бис-

тиң Тывада Бразилиядан кофениң, Бавариядан йогурттарның, Кубадан чигирниң, Африкадан бананнарның, Грузиядан шайның дээш өске-даа барааннарның кээп турары бо!

Чамдык чурттарның чериниң хөрзүнү шоолуг чымчак эвес, элезиннелчек, а агаар-бойдузу соок болур. Ындыг черлерге чимис шоолуг үнмес. Ынчалза-даа ук черлерге мал-маган эки өзер.

Тывалар шаандан тура мал-маган азырап келген. Чүге дизе агаар-бойдус, черниң хөрзүнү мал азыраарыңга кончуг тааржыр.

Мал-маган деп чүл, ону канчаар азыраарыл? Ону шупту билир бис. Чүге дизе боттарывыс, адаиевис, акы-дунмаларывыс оларны азырап турар бис. Мал-маган дээрге бистиң амьдыралывыстың дөзү. Ол чокта бистиң амьдыралывыс баксыраар. Ынчангаш оларга камныг, хумагалыг болуру – кижини бүрүзүнүң хүлээлгези.

Мал-маганны бода мал, чылгы мал, шээр мал деп үш бөлүккө чарар.

(Т. С. Ондарны-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Кандыг-бир чурттуң кол ажил-агыйы чүдөн хамааржырыл?
2. Кофе кайы чуртта хөй өзүп турарыл?
3. Чигир-биле байлак чурттуң адын адаңар.
4. Тывада бананнар кайыын кээп турарыл?

5. Тывада шай өстүрүп турар бе?
6. Тываның кол ажыл-агыйы чүчү чүвөл?
7. Мал-маганны кандыг чүш бөлүккө чарарыл?
8. Чылгы малга чүчү хамааржырыл, кым билирил?
9. Бода малга чүчү хамааржырыл, кым билирил?
10. Шээр малга чүчү хамааржырыл, кым билирил?

ТЫВЫЗЫКТЫ ТЫВЫҢАР.

Мыйыстыг — аң эвес,
Салдыг — ашак эвес.
Сыргалыг — кадай эвес,
Кудуруктуг — аът эвес.

Кончуг семдер — хоюг дүккүр,
Күжүр семдер — күзүн сүткүр.

Ы р л а ж ы ң а р.

Дузааргакпай.

Сөзү Н. Ооржактыы, аялгазы В. Серенши.

Кодан хойнуң аразында
Дузааргакпай маңнап-ла тур.
Кончуг сүткүр тогдужуктар
Тура дүшсүн, холба-холба!
Туткан хою этсин, этсин!
Дузааргакпай сагзын, сагзын! } 2 катан

Хая, туруг кырындыва
Халышпаңар, өшкүлерим.
Анайларым когжай-когжай
Ак сүт эмзин, чоґ-ла, чоґ-ла!
Дузактарым, чи-чи, чи-чи!
Дузааргакпай сагзын, сагзын! } 2 катан

ТУТ- КАН ХО- ЙУ ЭТ- СИН, ЭТ- СИН!
 ДУ- ЗААР- ГАК- ПАЙ САГ- ЗЫН, САГ- ЗЫН!
 ТУТ- КАН ХО- ЙУ ЭТ- СИН, ЭТ- СИН!
 ДУ- ЗААР- ГАК- ПАЙ САГ- ЗЫН, САГ- ЗЫН!
 ДУ- ЗААР- ГАК- ПАЙ А- ЖЫЛ- ИШ- КЕ
 ДУ- ЗА ЛА- ЖЫП өс- рит сүн, өс- сүн!
 ДУ- ЗААР- ГАК- ПАЙ А- ЖЫЛ- ИШ- КЕ
a tempo
 ДУ- ЗА- ЛА- ЖЫП өс- сүн, өс- сүн!

Өдек чокту өдекшиткен
 Өшкү, хой деп эргиневис.
 Амгы чашка үлегер боор
 Ажыл-ишчи малчынывыс.

Дузааргакпай ажыл-ишке } 2 катан
 Дузалажып өссүн, өссүн!

Чижек айтырыг:

Бичии кижини чүге Дузааргакпай деп адай бергенил?

Инек дугайында.

Инек мыйыстыг бода малга хамааржыр. Ол делегейде эң шынарлыг продукцияны – сүттү кижиге берип турар. Сүтте кижиниң кадыкшылынга дузалыг кончуг хөй витаминер бар. Ак чемден тыва кижичү нү кылбас дээрил: хойтпак, тарак, ааржы, курут, чөкпек, саржаг, ... Сүттүг шайны тывалар кончуг хүндүлээр. Ол могаан-шылаан кижини күш киирер, суксаан кижиниң суксунун хандырар болгаш аараан кижиниң ниити байдалын сергедир шынарларлыг.

Сүттен кылган чемнерни ак чем дээр. Ак чемни төтчеглевес болгаш ону төкпес. Улус оран-делегейге чалбарыыр дээнде, байыр-наадым болганда, ырак чер чоруур апарганда сүттү дээрже чажып, алгыш-йөрээл салыр:

Ак сүдүм чаштым, өршээ, Тандым!
Авыралдыг дузаңны өршээ, Тандым!
Оруумну актап өршээ!
Оглумну карактап өршээ!

Инекти назы-харын барымдаалап адаары.

1. Чаа төрүттүнген инектиң төлүн эр, кызын барымдаалап эр чаш бызаа азы кыс чаш бызаа дээр.
2. 10–15 хонган чүвени бызаа дээр.
3. Бызаа 2 хар чеде бээрге, эр азы кыс молдурга дээр.
4. 2-ден 3 харга чедир эр малды хунан буга азы хунан шары, кыс малды хунан инек азы хунажын дээр.
5. 3-тен 4 харга чедир эр малды дөнен буга азы дөнен шары, кыс малды дөнен инек дээр.

Онаалгалар:

1. Инекти назы-харын барымдаалап адаарын шээжибиле доктаадыр.
2. Бажыңында инектерниң (бар болза) баш санын, назы-харын, аттарын, ол ышкаш өң-чүзүңүн айтырып эккээр.

Ырлажыңар.

Шилги бызаам.

Сөзү О. Сувакпийти, аялгазы С. Бюрбээнии.

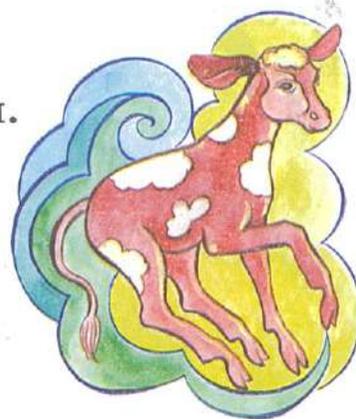
Хөглүг

ШИ-ВИТ-БИ-ЛЕ БУ-ДУП КААН ДЕГ,
ШИЛ-ГИ БЫ-ЗААМ ЧА-РАШ-ЧА-РАШ.
ХО-ЛУК-САА-ЛЫГ ЧЕ-МИН ЧИ-ГЕШ,
ХӨЛ-ЧОК ӨС-КЕН СЕ-МИС-СЕ-МИС.

Шивит-биле будуп каан дег,
Шилги бызаам чараш-чараш.
Холуксаалыг чемин чигеш,
Хөлчок өскен семис-семис.

Кукуруза бүрүзү дег,
Кулактары делбиң-делбиң.
Кудуругун ходуйтупкаш,
Кудургайлап маңнаар-маңнаар.

Ак суу Азыралда шилги бызаам
Ам-даа улам өзер-өзер.
Артелимге пионер мээң
Ачы-дузам ол-дур, ол-дур.

Чижек айтырыглар:

1. Бызааның даштыкы хевири кандыг-дыр?
2. Бызаа өстүреринге кым ачы-дузанын кирип турар-дыр?

Инектің эскериглери.

Инек кончуг эскериичел мал. Бир эвес ол кудуруун хат уунче чайып турар болза, аяс хүннүң, а бажын өрү углап, үрдүнүп туруп берзе, бүргөп чаарының демдээ болур.

Бир черге инек өлгөн азы соккан болза, өске инектер ырактан-на чыдыыргап, билип кааш, ол черге маңнап кээп, мөөреп база эшкененип шаанга кирер. Хомудалын илередип турары ол дээр.

ДҮРГЕН-ЧУГААНЫ
ШЭЭЖИЛЕНЕР.

Билдим, билдим
Биче шынаа,
Шынаалаза –
Шыктыг алаак,

Алаактаза –
Арбын сүрүг,
Сүрүглезе –
Сүттүг инек,
Инектезе –
Итпек, хойтпак,
Хойтпактаза –
Дооза тодар,
Тодарлаза –
Тодуг-догаа.

(“Матпаадыр” деп номдан.)

Сарлык дугайында.

Сарлык – даг болгаш тайга черниң малы. Ол Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннарда нептерээн. Чүгө дизе ында кончуг бедик-бедик даглар, тайгалар бар. Сарлыктың даштыкы хевири кайгамчык: бажы инектии дег, улуг делгем мыйыстарлык, кудуруу узун салбагар, дүгүнүң элбээ кончуг. Сарлыктың дүгү кадыг, кончуг сырый, дөңмек чедир халайып бада берген болур. Кыжын дуоуглары-биле харны каскаш, оъттаар.

Сарлык ховар мал. Ынчангаш Тываның кызыл дептеринче киир бижиттинген. Сарлыктың эъдин чиир, сүдүн ижер, кежинден идик-хеп, янзы-бүрү ажыл-агыйжы херекселдер кылыр.

Чаа төрүттүнген чүвени *чаш бызаа* дээр. Эр сарлыкты *буга*, а кызын анаа-ла *инек* дээр.

(Т. С. Ондарныы-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Сарлык кандыг черге чурттаарыл?
2. Сарлыкты кайы кожууннарда өстирүп турарыл?
3. Сарлыктың даштыкы хевири кандыгыл?

Ы р л а ж ы ң а р.

Сарлык оглу.

Сөзү болгаш аялгазы С. Бюрбээниш.

Сарлык оглу чаптанчыг,
Чаштан тура чарашпай,
Туруг, хая-даштарга
Тура дүшпес кашпагай.

Семдер чучак кеткензиг,
Сеглең узун дүктүгбей.
Шуурган, соокка торулбас
Чуңма ышкаш эреспей.

САР- ЛЫК ОГ- ЛУ ЧАП- ТАН- ЧЫГ,
ЧАШ- ТАН ТУ- РА ЧА- РАШ- ПАЙ.
ТУ- РУГ, ХА- Ш- ДАШ- ТАР- ГА
ТУ- РА ДУШ- ПЕС КАШ- ПА- ГАЙ.
ТӨНЧҮЗҮ.
Э- рес- пей, Э- рес- пей.

Чижек айтырыг:

Сарлык оглунуң чаңы, даштыкы хевири кандыгыл?

Иви мал.

Иви – кончуг бедик, харлыг тайгалыг черниц малы. Ол Тожу кожууннуң бедик-бедик тайгала-рында өзүп турар. Тываның өске девискээринде ындыг мал чок.

Иви тудуп чоруур улусту ивижилер дээр. Иви турлаан чылда дөрт катап солуур.

Иви кончуг арыг-силиг мал. Ол кажан-даа бок чивес, бок коптарбас, кайы хамаанчок оът-сиген оъттавас. Иви чаат, шулун, чекпе чиир. Бо үнүштер чүгле тайга черге өзер.

Иви ымыраа-сээкке, малгаш-баларга шуут таарышпас, боттары-ла тайгаже чүткүп, халаазырап туруп бээр.

Иви мал ээзинге кедергей бердинген болур. Тожу улузу ивини "ак сагыштыг мал" дээр. Чааш деп чүвезин кижиге магадап ханмас. Дыны-биле балдырлай баглааш, оъткарып каарга, каш-даа хонукта оон ыравас, ол черге ээзин манап, оъттап чоруур.

Ивиге чүьк чүдүрер. Чүктүг иви хүнде 60 км хире черни эртип шыдаар. Иви даштыг, козургай черлерге чоруп чаңчыккан. Ооң сугжузу база кончуг, шапкын хемнерни сыылады эштип кеже бээр.

Ивиниң сүдүн-даа ижер, эъдин-даа чиир. Кежинден тон, дөжек, чадыр шывыы кылыр, а бышкаандан идик даараар.

(Т. Кушкаштыы-биле.)

Ивиниң назы-харының, адының хуваалдазы.

1. Чаа төрүттүнген иви төлүн *бызаа* дээр.
2. Оът чип эгелээнден бээр 1 харга чедир чүвени *хур анай* дээр.

3. 1 хардан өрү эр малды *дөңгүр*, кызын *мындыжак*, а хүрден ажып чоруур кыс чүвелерни *мынды* дээр.

4. Ийи хардан эгелээш, эр малды *ийи дүктүг мыйыс*, үш харлыг малды *үш дүктүг мыйыс* дээш санап чоруй баар. Эр дүктүг мыйысты *чары* дээр.

5. Бүдүрүкчү эр ивини *эдер* дээр.

6. Ивини чассыдып адаарда, *хокаш* дээр.

Иви мал 20 чыл чедир чурттаар.

Чижек айтырыглар:

1. Иви мал кайда өзүп турарыл?
2. Ивижилер бир черден өске черге көжер бе?
3. Иви малды чүге арыг-силиг дээрил?
4. Иви кезинден болгаш бышкаандан чүнү кылырыл?

Онаалга. Ивиниң назы-харын барымдаалаан аттарын шээжилээр.

Иви ызы.

(Болган таварылга.)

Кышкы дыштанылгамда Тожунуң Ий суурга чеде берген мен. Кайгамчык чараш чер болган. Долгандыр тайга-ла, тайга. Харның агы дээрге карак чылчырыктаар!

Эжим мени "ам ивилер соп турар үе болгай, ону барып сонуургадыйн" дээрге, суурдан шоолуг-ла ырак эвесте черге чеде бердивис.

Аяң черде бир кодан ивини кажаалап каан. Ол-ла кажаадан 9–10 базым хире черге ивилерни соккаш, кезжин сойгаш, мөчүзүн ынаарла шууштур азып чорупкан. Кызыл чайт чүве. Ол бүгүнү кажаада ивилер көрүп турар болду. Сагышка чииренчидаа кончуг.

Ивини кончуг чааш деп дыңнаан болгаш шаараш кажаа иштинче кире бердим. Бир ивини мойнундан куспактааш, бажын кээргеп суйбаарымга, меңээ өгенип чоруй, карактарындан борбак-борбак улуг чаштар бадып эгеледи...

Аът.

Аът — тыва кижиниң идегелдиг чөленгиижи, улуг дузалакчызы. Чүге дизе ону мунуп алгаш мал кадарар, аңнаар, чүък чүдүрер, чарышка мунар дээш чүнү кылбас дээрил!

Тоолдарда эр кижиниң аъды — ооң чарылбас эжи. Чүгүрүк аъттың адаандан дүктүг даванныг чүве маңнап эртпес, кырындан чүглүг чалгынныг куш ужуп эртпес турган-дыр. Аъттың херексели эр кижиге эргим, чүге дизе оларны кылыры бир тускай.

Кымчыны Морзуктуг дээр хемниң ыяжындан, шары кезинден өрүп кылыр. А эзерни чарылбас болзун дээш, чаан сөөгү-биле, бузулбас болзун дээш, булан сөөгү-биле кылыр, иривес-чыдывас болзун дээш, улу сири-биле даараар.

Аътты харын барымдаалап мынчаар адаар:

1. Чаа төрүттүнген бе төлүн *кулунчак*, а оът чип эгелээнинден 1 харлыынга чедир *кулун* дээр.
2. 1-ден 2 харга чедир эр-кыс малды *богба* дээр.
3. 2-ден 3 харга чедир эр малды *хунан аскыр* дээр. Бир эвес чазаттынмаан болза, *аскыр*, а чазаттынган болза *аът* дээр. Кыс малды *хунан кызырак*, а кулуннуг болза, *хунан бе* дээр. Төрүвээн кыс малды *кызырак* дээр.
4. 4-тен 5 харга чедир малды *сес диштиг мал* дээр.
5. 5-тен 6 харга чедир малды *чедишкен мал* дээр, оон ыңай хар аайы-биле санап чоруй баар.

Чижек айтырыглар:

1. Аъттың кижиге дузазы кандыгыл?
2. Тоолдарда аъттың кымчызын болгаш эзерин чүңүң-биле кылырыл?
3. Аъттың чаа төрүттүнген төлүн чүц деп адаарыл?
4. Каш харлыг аътты сес диштиг мал дээрил?
5. Каш харлыг аътты чедишкен мал дээрил?

Кулунчугаш.

Сөзү А. Дончааныы, аялгазы Д. Шактарныы.

Кө- вей чү- зүн чыл- гы
хөл- бең шык- та ту- ру.
хоор ку- лун ын- да
кон- чуг ча- раш бол- ду.

Көвей чүзүн чылгы
Хөлбең шыкта туру.
Хоор кулун ында
Кончуг чараш болду.

Кудуруу ооң чолдак,
Кулактары сүвүр,
Давып, самнап баскан
Даваннары узун.

Чыраа, саяк чылгы
Уксаалыг мен дээнзиг,
Чындыңнадыр баскаш,
Үр-ле менче көрдү.

Чүгле суглуун сал дээр
Чүгүрүк хоор боор сен.
Аваң ээп өзем,
Азарганчыг кулун.

Чижек айтырыглар:

1. Кулуннуң чүзүңү кандыг-дыр?
2. Кулуннуң даштыкы хевири кандыг-дыр?
3. Суглук деп чүл?

Чылгычы Мышкыргы.

(Онзагай чаяанныг кижии дугайында солун чугаа.)

Бир шагда Чедерге кодан чылгы кадат-хавыт чок тургаш, черликсип чоруй, шуут-ла аңзый берген. Ол ынчап тургаш, көвүдезе-көвүдезе, Чедерниң ховузун хөме алы берген.

Черлик чылгының аразында онза чараш сылдыс шокар аскыр ылгалып, ол чоок-кавының кижилериниң кичээнгейин хаара тудуп эгелээн. Межегей оюннарының байларының чылгычызы эрес, кайгал Мышкыргы деп эр ол аътты туткаш, мал кылып алыр бодай берген...

Кончуг чүгүрүк аъттарны ээлчештир мунуп тургаш, черлик чылгы баштыңы Сылдыс-Шокарны каш хонук дүн-хүн чок сывыртап келгеш, Мышкыргы тудуп алган.

Черлик аскыр мөөп-дывылап, черниң довураан дээринге үндүр доозунналдыр маңнап, Мышкыргыны ызырып, теп, хап, чер сыңмас черлик аъттарны аралаштыр чоруп берген.

Та чежеге мөөп келген чүве, адак соонда холга кирип берген. Мышкыргының идииниң ийи хончунда кижин алыр чүве чок, кончуг аскыр салбарартыр ызырып каапкан болган.

Оон бээр Чедерниң өске черлик аъттары чоорту кижин холунче кирип эгелээн. Чараш мал өөрүнүн салым-чолун камгалап алганы ол. Оон бээр Чедер ховузундан кажан-даа чылгы мал ыравастаан, өзүп көвүдээн.

("Тыва улустун мифтери болгаш тоолчургу чугаалары" деп номдан.)

Теве дугайында.

Теве шуут онзагай мал. Ол элезинниг болгаш хараганныг черлерге чурттаар. Теве колдуунда Моолда, Турцияда, Ортаакы Азия болгаш араб чурттарында өзүп турар.

Бистиң Тываның девискээринде теке база бар. Олар Эрзин база Тес-Хем кожууннарында, Кызыл кожууннун Баян-Кол, Ээрбек, Улуг-Хем кожууннун Хайыраканда доктааган.

Тевеге улуг чүк чүдүрер, мунуп ажыглаар болгаш эьдин, сүдүн, дүгүн алыр.

Тевениң хевири мырыңай тускай: бедик, ийи мөгенниг, улуг-ла карактарлыг, думчуу таңдаш, кезээде кегженип чоруур. Өңү колдуунда хүрең, куу, чамдыкта кызылгыр-даа болур. Тыва улус болза, тевени он ийи чылдың амытаннарының дүрзү-хевири сиңирген дың чаңгыс мал дээр. Ынчангаш теке аңаа кончуг чоргаарланыр.

Тевениң кол чиир чеми – хараган. Сугну бир ижип алгаш, каш-даа хондур тоовас. Аптаачал эвес. Изиг черге шыдамык, элезинниг ховуга бодун шыдамыккай алыр.

Чаа төрүттүнген теке төлүн *бодаган* дээр. Ажыл-агыйжы эр тевени *адан* деп адаар. Ону чазап каан болур.

Оолдаар малды *эңгин*, а аскыр чүвени *буура* дээр.

Тевени бужургандырбас. Ол алызындан каржы мал болур. Ажына бергенде, кижиниң арнынче чараазын шуут-ла бүлгүрүптөр.

(Т. С. Ондарны-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Теве мал кандыг черге доктаап чаңчыкканыл?
2. Тевелер кайы чурттарда барыл?
3. Тевениң ажык-дузазы кандыгыл?
4. Теве кайы хире шыдамыгыл?
5. Буура, эңгин деп чүл?
6. Тевениң аажы-чаңы кандыгыл?

Ы р л а ж ы ң а р.

Бодаган.

Сөзү Мариам Рамазанованыы, аялгазы С. Бадырааныы.

Хараганнар бажы чивес,
Кадыг-дыр дээш, ынавайн баар.
Авазының сүдүн эмгеш,
Амданнанып чылганы бээр.
Бопуң, бопуң, бопуң-тендиң челгилептер
Бода, бода, бодаганым — мөгеннигбей. } 2 катан

Эки өзүп семирзин дээш,
Элбек чемни салып бээрге,
Таптыгзынып дайнап чигеш,
Дазыр шөлче ыңай болур.
Болбас, болбас, болбас-деспес элдеп чаңныг
Бода, бода, бодаганым — мөгеннигбей. } 2 катан

ХА- РА- ГАН- НАР БА-ЖЫ ЧИ- ВЕС,
КА- ДЫГ- ДЫР ДЭЭШ, Ы- НА- ВАЙН БААР.
А- ВА- ЗЫ- НЫҢ СҮ- СҮН ЭМ- ГЕШ,
АМ- ГАН- НА- НЫП ЧЫЛ-ГА- НЫ БЭЭР.
БО- ПУҢ, БО- ПУҢ, БО- ПУҢ-ТЕН- ДИҢ ЧЕЛ-ГИ- ЛЕП- ТЕР
БО- ГА, БО- ГА, БО- ГА- ГА- НЫМ- МӨ- ГЕН- НИГ- БЕЙ.
МӨ- ГЕН- НИГ- БЕЙ.

Чажындан-на ажыл-ишчи,
Чараш чаңныг болзун дээштин,
Кудургалап, хөндүргелеп,
Куду-өрү четкилээр мен.
Бопуң, бопуң, бопуң-тендиң челгилептер
Бода, бода, бодаганым — мөгеннигбей. } 2 катан

Чижек айтырыглар:

1. Бодаганның аажы-чаңы кандыгыл?
2. Бодаганны бичи кижиге канчаар өөредип турар-дыр?
3. Мөген деп чүл?

Хой малым.

Хойну тывалар элбээ-биле азырап чоруур. Оон дүгү биле кежинден кайгамчык чылыг хептерни кылып турар. Оларга алгы тоннар, хөм идиктер, аргаан хөйлеңнер, уктар, чоорганнар дээш чүү-даа хамааржыр.

Тывалар хой эьдинге кончуг ынак. Хой арыг болгаш изиг оьт оьттаар. Ол оьттарның адын агы, каңгы дээр. Хүндүлүг аалчыларга ыяап-ла хой дөгериб бээр, оон изиг хан салыр. Хойнуң эьдин ужур сагып улуска үлээр. Чижээлээрге, төштү, ужаны хүндүткелдиг улуска, а бичии уругларга чүрек, дыл, баар дээн чижектег чымчак эьттер салыр. Чарын эьдин чааскаан чивес, ыяап-ла бир кижиге биле үлежир.

Чижек айтырыглар:

1. Хойнуң дүгүнден база кежинден чүңү кылырыл?
2. Хой кандыг оьт оьттаарыл?
3. Хүндүлүг улуска кандыг эьт салырыл?
4. Бичии уругларга кандыг эьт үлеп бээрил?

Ырлажыңар.

Кадарар мен.

Сөзү О. Делгер-оолдуу, аялгазы К. Бегзинии.

A musical score for the song 'Кадарар мен'. It consists of five staves of music. The first two staves are in 4/4 time and use a treble clef. The last three staves are in 3/4 time and use a bass clef. The lyrics are written below the notes. The lyrics are: 'КА- ДАР ОЪТ- ТУГ ИЙ- НИ', 'КА- ЗЫП- КА- ЗЫП ОЪТ- ТААР,', 'ХО- ЮГ АК- КЫР ДУК- ТУГ', 'ХО- ЮМ ЧА- РАШ, ООЙ- ООЙ!', 'КА- ДА- РАР МЕН, ООЙ- ООЙ!'. There are also some numerical indicators like '1. 2. 3.' and '4.' above some of the staves.

Кадар оѳттуг ийни
Казып-казып оѳттаар,
Хоюг аккыр дүктүг
Хоюм чараш, оой-оой!

Кожагарда ачам
Хоюн дозуп хүнзээр.
Чалымнарга ыры
Чаңгыланып хүнзээр.

Чижек айтырыглар:

1. Кадар оѳт деп чүл?
2. Авазы биле ачазы хүнзедир чүңү кылып турар-дыр?
3. Бичи кижикандыг күзелдиг-дир?

Хойнуң назы-хары, аттары.

1. Хойнуң чаа төрүттүнген төлүн эр-кызын барымдаалап, *чаш хураган* дээр. Чижевээрге, эр чаш хураган.

2. 1 харга чедир эр чүвени *эр дөтпе хураган*, кыс чүвени *кыс дөтпе хураган* дээр.

3. 1-ден 2 харга чедир эр чүвени *дөтпе ирт*, *дөтпе кошкар*, а кыс чүвени *дөтпе хой* дээр.

4. 4-тен 5 харга чедир эр чүвени *чедишкен кошкар*, кыс чүвени *чедишкен хой* дээр.

Авам аалга арткаш,
Анаа черле орбас.
Хураганнар ажаар
Хуузун утпас, оой-оой!

Алызында баргаш,
Авам-ачам салгап,
Кажаа сыңмас хойну
Кадарар мен, оой-оой!

Чижек айтырыглар:

1. Хой кезинден база оон дүгүндөн чүлерни кылырыл?
2. Хойнуң ужа-төжүн кымга салырыл?
3. Хойга хамаарышкан кандыг-кандыг ужурлар билер силер?

Онаалга. Хойнуң назы-харын, аттарын шээжилээр.

Ырлажыңар.

Хураганым.

Сөзү О. Делгер-оолдуу, аялгазы В. Самьяаныы.

АА сү-гүн ха-нып эм-геш,
а-ва-зын-га эр-ге-ле-нип,
ку-лак-та-рын дел-виң-нет-кеш,
ку-сү-рүүн-гаа хо-сүң-на зыр.
э-э-эй! Ху-ра-га-ным ча-ра-жын дар!

Аа сүдүн ханып эмгеш,
Авазынга эргеленип,
Кулактарын делбицнеткеш,
Кудуруун-даа ходуңнадыр.
Э-э-эй! Хураганым чаражын аар!

Борбак хырны тоткан соонда,
Бодаар, сактыр чүвези чок,
Оюн эреп, ол-бо шурап,
Опаңнады дешкилээр-даа.
Э-э-эй! Хураганым эрезин аар!

Чижек айтырыглар:

1. Аа сүт деп чүл?
2. Тодуг хураган канчаар чаңнаар-дыр?

Өшкү.

Өшкү кончуг өзүген шээр мал болур. Алыс боду аажок шимченгир, хая-даш кырлаар, бир көөрге, доо-ла ыракта бар чыдар. Ооң-на чылдагааны боор, арай халымак, ажылды хол дашты-биле кылыр улусту "чашпан баштаан өшкү дег" дээр.

Өшкү агаарның өскерлирин эндевес. Бир эвес ол ыяш адаанче чаглак дилеп, ынаар дывыржыыр болза, чаарының демдээ, а хөөлбектер сүзер болза, аязырының демдээ дээр. Өшкү шагар-оът чип турар болза, агаар сооп, оон кедерезе ак чаыстаар.

Ол малдың эьдин чиир, сүдүн ижер. Ылаңгыя сүдү кайгамчык хоюг болгаш амданныг, ынчангаш ону бичии уругларга ижиртир. Өшкүнүң ханы эм шынарлыг.

Өшкү дүгү-биле дыка чараш ширтектерни сырыыр, аржыылдарны, джемперлерни дээш оон-даа өске хептерни аргыш кедер.

Өшкүнүң назы-хары, аттары.

1. Өшкүнүң чаа төрүттүнген төлүн эр-кызын барымдаалап *чаш анай* дээр. Бичии үе эртерге, кайызын-даа *анай* деп адай бээр.

2. 1-ден 2 харга чедир эр чүвени *хунан серге, хунан хуна* деп чазап, чазаваанын барымдаалап адаар, а кыс чүвени *хунан өшкү, хунан анай* дээр.

3. 3-тен 4 харга чедир эр чүвени *алды диштиг серге* азы *чедишкен хуна*, кыс чүвени *чедишкен алды диштиг өшкү* дээр.

4. 4 хардан 5 харга чедир эр чүвени *чедишкен серге* азы *чедишкен хуна*, кыс чүвени *чедишкен өшкү* дээш хар аайы-биле санап чоруй баар.

Чижек айтырыглар:

1. Өшкүнүң чаңы кандыгыл?
2. Чаар деп баарга, өшкү канчап баарыл?
3. Ак чагс деп чүл? Ак частай бээрин канчап билип алырыл?

4. Өшкү сүдүндө кандыг шынар барыл?

5. Өшкү дүгүндөн чүңү кылырыл?

Онаалга. Өшкүңүң назы-харын, аттарын шээ-жилээр.

Ы р л а ж ы ң а р.

Ме-ке-ке!

Сөзү болгаш аялгазы *К. Бегзиниш.*

А- йы- раң каас ой- мак- та
А- най- жык- тар, ме- ке- ке!
о- мак- хөг- лүг деш- ки- леп,
оьт- тап чор бис, ме- ке- ке!

Айыраң каас оймакта
Анайжыктар, ме-ке-ке!
Омак-хөглүг дешкилеп,
Оьттап чор бис, ме-ке-ке!

Бисти төрээш азыраан
Ававыс-даа, ме-ке-ке!
Бистер-биле амыраан,
Кады чору, ме-ке-ке!

Чазый, чилби бөрүлөр
Сагышта чок, экизин!
Делгем, чараш оймакта
Терең оьттун магалыын!

Чижек айтырыг:

Анайлар кандыг черде, канчаар оьттап чоруур-дур?

Найыралдыг өг-бүле.

Найырал – үнелиг чүүл.

Кижиги бүрүзү өг-бүлелиг. Чаңгыс өг-бүлениң кижилери бот-боттары дээш сагыш човаар, эптиг найыралдыг болза, олар аас-кежиктиг кижилер болур.

Найырал – кижилер аразында эң үнелиг чүүл. Бот-боттарынга чоок, ажык чугаалажыр, өөрүшкүзүн болгаш муңгаралын деңге үлежир, эптиг-чөптүг өг-бүлени найыралдыг өг-бүле дээр. Мындыг өг-бүлениң уруглары бот-боттарынга дузалажыр, кады ажылдаар, кады ойнаар.

Эп-чөп дээрge кандыг-бир маргыштыг чүүлдү кижилерниң аразында оожум, таптыг дугуржуп алыры болур. Кандыг-даа берге айтырыгларны, маргышты чүгле эп-чөп тиилээр. Ыглаары, шашкылажыры кандыг-даа эки чүвеге чедирбес. Ынчаар болза, чүгле найырал баксыраар азы шуут соксаар. Ынчангаш чаңгыс өг-бүледе улус аразында маргышпас, бак сөглөшпес, мегелешпес, чогушпас.

Демниг чорук дээрge кандыг-бир ажылды сүмележиң, бот-боттарыңга дузалажып тургаш кылырыдыр. Демниг ажыл кезээде шынарлыг кылдынар. Чижээлээрge, угбашкыларның бирээзи аякты чуп бээрge, өскези кургады чодар. Ол демнежиң кылган ажылдыр. Азы акызы ыяшты чарып каарга, дунмазы бажыңче киирер. Ол база демниг ажылдыр.

Найыралдыг өг-бүле демниг ажылдаар база деңге дыштаныр. Өг-бүле бүрүзү найыралдыг болур болза, класста-даа, школада-даа, суурда-даа, кожуунда-даа, чуртта-даа, делегейде-даа шупту улус найыралдыг болур.

(Я. М. Хертектии-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Чаңгыс өг-бүлениң улузу аразында кандыг болурул?
2. Кандыг өг-бүлени найыралдыг дээрил?
3. Эп-чөп деп чүл?
4. Демниг чорук деп чүл?
5. Улустуң найыралы чүдден эгелээрил?

Ырлажыңар.

Найыралды ырлажыылы.

Сөзү О. Сувакпитши, аялгазы А. Тановтуу.

ЧЫ-РЫК ЧЕР-НИ ЭР-ГИ-ЖЕ-ДАА,
 ЧЫ-ЛЫГ СӨС-ТЕР ДЫҢ-НА-ЖА-ДАА,
 ЧҮ-РЕК-ТЕР-НИ СО-РУН-ЖА-ЛАЙ
 ЧҮГ-ЛЕН-ДИ-РИП КАТ-ТЫШ-ТЫР-ГАН.
 НА-ЙЫ РАЛ, НА-ЙЫ-РАЛ -
 НА-ЙЫ-ВЫС-ТАН СӨ-ЗҮ-ВҮС ОЛ!
 А-ВА-ВЫС, А-ЧА-ВЫС
 АР-ТЫК Э-КИ КҮ-ЖЕ-ЛИ ВО!

Чырык черни эргизе-даа,
Чылыг сөстөр дыңназа-даа,
Чүректерни сорунзалай
Чүглендирип каттыштырган.

К о ж у м а а:

Найырал, найырал –
Найывыстан сөзүвүс ол!
Ававыс, ачавыс
Артык эки күзели бо!

Эртем-билиг чедерде-даа,
Эки херек кылырда-даа,
Күзелдерниң, шыдалдарның
Күжүн, демин каттыштырар.

К о ж у м а а.

Тайбың одун кыпсырда-даа,
Дайын-өрттү базарда-даа,
Чамбы-диптиң төлдериниң
Чаңгыс эвин доңнаштырар.

К о ж у м а а:

Найырал, найырал –
Найывыстан сөзүвүс ол!
Ававыс, ачавыс
Артык эки күзели бо!

Чижек айтырыг:

Найырал кижилерге чүге херегил?

Сайзанак.

Сайзанакты тыва уруглар шаандан тура ойнап келген. Ам-даа сайзанактап ойнап турар бис. Кандыг-даа оюн уткалыг болур. Сайзанактап ойнаары дээрге-ле бичии "өг-бүле" деп, ойнаары-дыр. Сайзанактап ойнаарга, эки-ле! Өгнүң боду, коданы, кажаалары, мал-маганы болгаш херекселдери, кожа аалдар база бар. Ол ышкаш өгнүң ээлери, уруглары, аалчылар база бар.

Сайзанакты даштыгаа ойнаар. Аңаа каш-даа кижии ойнаар. Колдуунда кожа-кожа аалдар кылдыр сайзанактаар. Уруглар хой-өшкү кадарып чорааш, чараш сай даштар чыып алгаш ойнап турган. Ынчангаш бо оюннуң адын сайзанак дээн ужуру ол.

Сайзанакты кым-даа үревес, ынчангаш ол дыка үр үе иштинде үрелбейн чыдар. Ону чүгле хат-казыргы үрээр. Сайзанак үрээр кижии болза, улгады бергеш, үрелик, багай бажыңга чурттаар дээр. Сайзанак үрээрге, бодунуң өөн үрээни-биле дөмей болур.

(Д. Э. Мөгө-Хирецини-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Сайзанак деп чүл?
2. Кым чүңү канчап чорааш, сайзанактап ойнап турганыл?
3. Сайзанактың херекселинге чүчү-чүчү хамааржырыл?
4. Сайзанакты чүге үрел болбазыл?
5. Кым, канчаар сайзанактап турарыл?

Ы р л а ж ы ң а р.

Ойнаал, эжим.

Сөзү С. Комбунуу, аялгазы Б. Сайынныы.

Э- жи- кей- им, бээр кел,
Эш- те- жип- кеш, ой- наал.
Ча- раш даш- тан чыып ал,
Сай- жа- наа- выс ти- гээл.
Ча- раш даш- тан чыып ал,
Сай- жа- наа- выс ти- гээл.

Эжикейим, бээр кел,
Эштежипкеш, ойнаал.
Чараш-даштан чыып ал,
Сайзанаавыс тигээл.

Каш чүзүн малдарны
Кажыктардан кылгаш,
Хойжу, саанчы ажылдыг
Кожалар бооп ойнаал.

Улугларның ажыл-ижин
Уктап, дөзөп салгаал.
Кедизинде баргаш,
Кежээ малчын болуул.

Чижек айтырыг:

Уруглар канчаар сайзанактап турар-дыр?

Улуг-эргек.

(Чуваш улустун тоолунга цндезилээн.)

Бичии-салаа чүге дораан доңа бээр деп? Хензиг болгаш. А чүге дораан чылыга бээр деп? Үргүлчү эштери-биле кады, оларның-биле эптиг-чөптүг база ажылгыр болгаш ындыг.

А улуг-эргек шыырак-даа болза, доңуучал. Чүге? Чүге дизе ол үргүлчү чааскаан чоруур, хол-хавының иштинге безин аңгыланып алыр. Чамдыкта ол дыка доңа бергеш, эштеринге кээп чыннып алыр. Ол хирезинде бичии салааларны бо-ла базынчактай бээр болдур ийин!

Кижиниң беш салаалары — беш алыпкы ышкаш. Найыралдыг болур дизе, чүнү канчаарыл?

Шупту кады, деңге эрес-шудургу ажылдаар. Хаарылгаларны, маскарарны, ширбиилдерни, хүүректерни туткаш, ажыл-ишче дүрген кирер апаар. Кидин түлүк ажыл үезинде кым-даа доңмас. Салаалар деридип, хол-хаптары уштунар. Ам-на улуг-эргек дунмаларынга каттыжып, олар-биле демниг ажылдаар. Бир эвес чааскаан турган бол-

за, ол чүнү канчап алыр деп? Думчуунуң үдүн чүшкүүр дээрден башка аан?

Беш, харын-даа он салаа дөгере хөделирге, кандыг-даа ажылды кылып кааптар!

(Г. Волковтуу-биле.)

Ы р л а ж ы ң а р.

Арбай-хоор.

Сөзү О. Бавуужаптыы, аялгазы О. Кара-Каттыы.

Ажыл-ишке дадыккан
Адыжывыс каям, эш.
Анай-чашты мактап,
Арбай-хоорлап ойнаал.
Арбай-хоор, арбай-хоор,
Арбай-хоор, арбай-хоор!

Чеди чылын төрүвээн,
Черге хонар өшкүзүн
Улуг-эргек дөгөргөш,
Ужа-төжүн салган.
Арбай-хоор, арбай-хоор,
Арбай-хоор, арбай-хоор!

Башкы уваа салаалар
Пашты долдур дүлгеннер,
Бичии уваа салаалар
Бичии бүүрек манааннар.
Арбай-хоор, арбай-хоор,
Арбай-хоор, арбай-хоор!

Чупу-чупу, чудуруум,
Чудук ышкаш билээм.
Кып-кыры, чап-чарын, өп-өжүн,
Кижиргенир колдуктар.
Ха-ха-ха, хо-хо-хо,
Арбай-хоор, арбай-хоор!

Чижек айтырыглар:

1. Бо ыр чунуң дугайында-дыр?
2. Кижиниң адыжы чүчү чүвеге дадыккан болурул?

Күштүг чурт.

Кижиге бүрүзү өг-бүлелиг, төрөөн черлиг, төрөөн чоннуг болгаш төрөөн чурттуг. Олар кезээде кады турар болгаш бот-боттары тудуш харылзаалыг. Оларның кайы-бирээзи чок болза, кижиге дыка багай болур.

Кижиниң өг-бүлези, төрөөн чурту чок болза, хүн карааның чылыын-даа эскербес, тодуг-даа болбас.

Найыралдыг өг-бүлеге, бай чуртка чурттаары дег аас-кежик кайда боор. Өг-бүлениң чогуумчалыг чоруу — ооң найыралында, демниинде, чурттуң сайзыраңгай чоруу — найыралдыг өг-бүледе, кижилерниң карак кызыл кежээзинде, чараш чаңчылдарында, төлептиг хоойлуларында болгаш дүрүмнеринде.

Бир эвес өөреникчи кижиге бүрүзү эки өөренип, билиглерни хандыр шингээдип, ада-иезинге, төрөлдөргө база эш-өөрүнгө камныг болгаш эвилең болур болза, бистиң төрөөн Тывавыс хүн бүрүдө күштөлир, оон-даа артык сайзыраар, бурунгаар хөгжүүр.

Ы р л а ж ы ң а р.

Бистиң Тыва.

Сөзү С. Пюрбюнуң, аялгазы улустуу.

Хөвөң ышкаш хоюг, чымчак дүктүг, дээң-дээң,
Хөлдөр ышкаш чалгып, чаптып чыдар, дээң-дээң,
Көвей малы аалга сыңмас болган, дээң-дээң,
Хөглүг-омак, байлак бистиң Тыва, дээң-дээң.

Саар малы аалга сыңмас болган, дээң-дээң,
Сагган сүдү сава ажып долган, дээң-дээң,
Ажы-төлү эрес, хөглүг-омак, дээң-дээң,
Арат чону хостуг бистиң Тыва, дээң-дээң.

Шынаа, шөлдөр сыңмас чылгызындан, дээң-дээң,
Чыраа-саяан шилип, тудуп, мунар, дээң-дээң,
Чычыгы, торгу хевин солуп кеткен, дээң-дээң,
Чыргап турар байлак бистиң Тыва, дээң-дээң.

Хө-вөң ыш-каш хо-юг,
 чым-чак гүк-түг, гээң-гээң,
 хөл-гөр ыш-каш чал-гып,
 чап-тып чы-гар, гээң-гээң.
 Кө-вей ма-лы аал-га
 сын-мас бол-ган, гээң-гээң,
 хөг-лүг-о-мак, бай-лак
 вис-тинь ты-ва, гээң-гээң.

Чижек айтырыглар:

1. Тывада кандыг байлак барыл?
2. Тываның ажы-төлү, чону кандыгыл?

2 класс

Чаңчылдың чаражы.

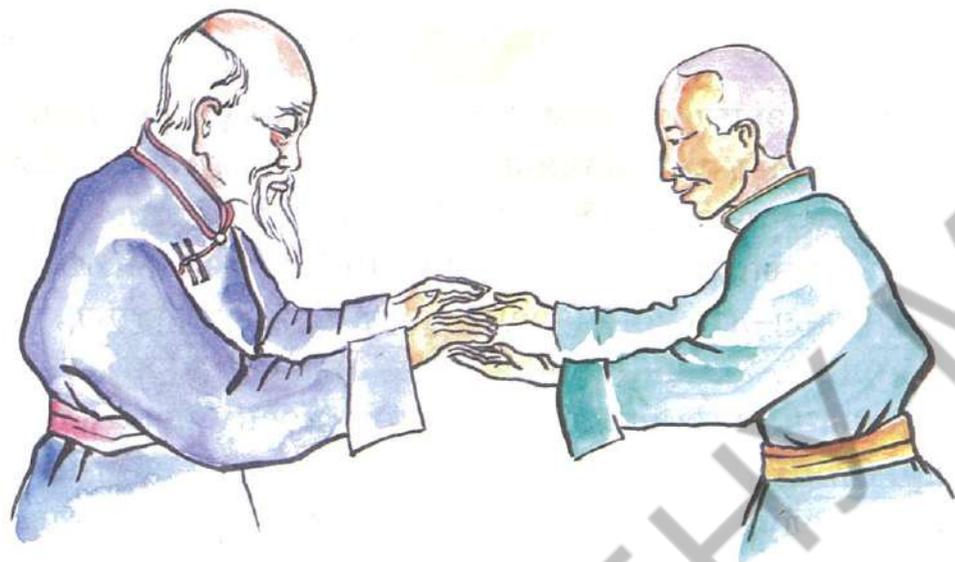
Этикет.

Эптиг-эвилен болуру – хүн бүрүнүң негелдези. Эптиг-эвилен кижии каяа-даа эпчок байдалга таварышпас, чоруу чогуңгур болур. Чүге дээрге эптиг-эвилен чорук кандыг-даа кадыг кижини чымчадыштар.

Кандыг-даа чон чараш-чаагай ужурларлыг, чаңчылдарлыг. Ук чаңчылдарның аразында эптиг-эвилен аажы-чаң ужурлары (этикет) көскү черни ээлеп турар. *Этикет* дээрге кижиниң өг-бүлеге, хөй-ниити черинге бодун алдынарының ниити чурум сагылгазы болур. Ол сагылга кижиниң кеттинеринден эгелээш, улус-биле таныжары, мендилежири, чугааны эгелээри болгаш ону доозары; транспортка, театрға, хүрээге бодун шын алдынары; чемненири, танцылаары, каттыары дээш оон-даа хөй-хөй чүүлдерге

хамааржыр. Этикет – ыяк сагыыр дүрүм. Ол дүрүм-нерни сагыыр болза, кижилерниң аразында харылзаалар болгаш бот-боттарының аразында хамаарылга кончуг чараш болур.

Делегейниң янзы-бүрү чоннары база тускай ужурларлыг. Чижээлээрге, Европаның чурттакчылары хол тутчуп мендилежир. Арабтар мендилежирде, холдарын хөрээнге олуй-солуй салгаш, мөгеер.

Тыва улустуң ужур-сагылгазы база тускай. Чижээлээрге, кижилер ужуражып келгеш: "Амыр-ла тур силер бе?" деп айтыржыр. Шагаа үезинде чолукшуурда, улуг кижини холдарының адыжын куду

кылдыр, биче назылыг кижини өрү угландыр сунар. Ындыг болганда, мендилежирде безин тускай ужур сагыыр ышкажыл!

Чижек айтырыглар:

1. Этикет азы ужурлар деп чүл?
2. Этикетти кая сагырыл?
3. Этикетке чүчү хамааржырыл?
4. Тыва улустуң менди ужуру кандыг турганыл?

Ырны дыйнаңар.

Курай-курай.

Сөзү Н. Ооржактыы, аялгазы Мерген-Херел Монгуштуу.

Көвей малы чаттып оъттаан
Көктүг-шыктыг чуртумайны.
Хөөмей, сыгыт ындынналган
Хөглүг-омак чонумайны.

Ак-көк кадаан хөлбеңнеткен
Ава Тывам, курай-курай!

Ачылыг бай оран-чуртун
Арат кижини ээлеп чорзун!
Чыраа, саяк мунуп чорзун!
Чычыы, торгу кедип чорзун!

Аяк шайын кудуп сунар
Ава Тывам, курай-курай!

Кө-вей ма-мы чат-тып ойт-
 таан көк-түг шык-тыг чур-ту-май-
 ны. Хөө-мей, сы-гыт ын-дын-нал-
 ган хөг-лүг-о-мак чо-ну-май-
 ны. Ак-көк ка-даан хөл-вөң-нет-
 кен а-ва ты вам, ку-рай-ку-
 рай! ку-рай-ку-рай!

Алдын, мөңгүн эртинезин
 Арбын чону эдилезин.
 Чаагай, чараш чаңчылдарын
 Салгалдары сагып артсын.

Авыралдыг, кегээрелдиг
 Ава Тывам, курай-курай!

Аккыр энчээн чадып алгаш,
 Аалчызын уткуп алыр,
 Дөрт чүк санай төрөл чонун
 Дөрже чалап, сөңүн сунар.

Азыракчы, чемгерикчи
 Ава Тывам, курай-курай!

Чижек айтырыг:

Бо ырда кандыг эвилен-ээлдек ужурлар бар-дыр?

Кадак сунары.

Өг-бүлеге ээлдек болуру.

Тыва улус кайгамчык ээлдек ужурларлыг. Олар ам-даа сагыттынып турар. Ээлдек ужурлар, бир-ле дугаарында, өг-бүледен эгелээр.

Бичии кижии ада-иезинге ээлдек-эвилең болур. Оларның сөзүн, чагыын, сургаалын, дилээн, айбызын кедергей кичээнгейлиг дыңнаар болгаш ону күүседир. Билбейн барган чүүлүн айтырар, шыдавас чүүлүн чугаалаар. Оларның чугаазын дыңнаар, "авай", "ачай" деп сөстөрни хоюдур, чымчады чугаалаар. Ада-иези аразында чугаалажып турда, эптиг-эвилең кижии кажан-даа үзе кирбес. Бир эвес чүве чугаалаар дээн кижии болза, "буруулуг болдум, чугаанарны үзе кириптейн бе?" деп, чөпшээрелди алыр. Ада-иезин хүндүлээр кижии өске кижилерни бодула хүндүлей бээр.

Аразында найыралдыг акышкыларны болгаш угбашкыларны кыдыындан көөрге безин аянныг болдур ийин! Олар аразында чугаалажырда, "акый", "угбай", "дуңмай" дижир. Чугула таварылгада аттарын адажып болур-ла. А "акый", "угбай", "дуңмай" дээрге кедергей эптиг болгаш чараш дыңналыр. Шаанда аттарын адажыры шала кандай чорукка хамааржыр турган. Акышкы, дуңмашкы, угбашкы улус аразында эптиг-эвилең болур болза, ол дег чараш чүве чок.

Бодунуң кырган-ачазынга база кырган-авазынга эвилең болуру – сээң ыдыктыг хүлээлгең-дир. Олар бажыңга келзе, өөрүшкүлүг уткуп ап, хаалга, эжикти ажыдып, бажыңче киир чалаар, холундан чедип алыр. Хевин уштурунга дузалажып, чымчак сандайже азы диванче олурткаш, ол дораан шай кудуп бээринче далажыр. Кырганнар сенден чугаа эрей берзе, топтуг харыылап, ыяап-ла "кырган-авай", "кырган-ачай", "силер" деп адаар. "Та", "чок" деп, эктин кыскылаңнатпас.

Белекти бичии кижии ийи холдап хүлээп алыр.

Бодундан улуг кижиги кандыг-бир чүвө берзе, ыяап-ла ийи холдап алгаш, "четтирдим" деп, ээлдек чугаалаар. Бажыңга төрөлдери келзе, оларның-биле база эвилең-ээлдек болур.

(Д. Э. Мөге-Хиреңни-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Эвилең-ээлдек чаң кайыын эгелээрил?
2. Ада-иезин, акы-угбазын, дуңмаларын болгаш төрөлдөрүн тывалар канчаар хүндүлөп адаарыл?
3. Эптиг-эвилең кижиги кырган-ачазын канчаар уткуп алырыл?
4. Белекти канчаар хүлээп алырыл?

Ы р л а ж ы ң а р.

Чарашпай.

Сөзү С. Соскалдайныны, аялгазы Б. Чамбыттыны.

Ава сөзүн дыңнаар,
Алызындан бүдүштүг.
Хевин арыг эдилээр,
Кежээпей сен, Чарашпай.
Чарашпай, Чарашпай,
Чаңы ындыг Чарашпай.

Анайларын кадарар,
Аяк-сава чугжур.

А- ва сө- зүн ың- наар,
А- лы- зын- ган бү- гүш- түг.
Хе- вин а- рыг э- гилээр,
Ке- жээ- пей сен, Ча- раш- пай.
Ча- раш- пай, Ча- раш- пай,
Ча- ны ын- дыг Ча- раш- пай.
Т ө н г ү р е и.
Ча- раш- пай.

Күзел-соруу ажык,
Хүндүлээчел Чарашпай.
Чарашпай, Чарашпай,
Шалып кежээ Чарашпай.

Чарыш аьды мунар,
 Чараш ыры бадырар,
 Эрге-чассыг эвес,
 Эрес хей сен, Чарашпай.
 Чарашпай, Чарашпай.
 Салгакчы сен, Чарашпай.

Чижек айтырыглар:

1. Чарашпайда кандыг эки шынарлар бар-дыр?
2. Чарашпай бажыңыңга чүңү кылып турар-дыр?

Ы р л а ж ы ң а р .

Дуңмам.

Сөзү О. Иргиттии, аялгазы С. Бюрбээни.

Мээң дуң-мам бир-ги класс-чы
 мен-ден чер-ле чы-да кал-бас.
 Эр-тен эр-те (ы)ш-ко-ла-же
 э-дер-жип-кеш, ба-зып-тар бис.

Мээң дуңмам бирги классчы
 Менден черле чыда калбас.
 Эртең эрте школаже
 Эдержишкеш, базыптар бис.

Өөрүңге ээлдек чаңныг,
 Өөредилгээ кызымаккай,
 Башкылары дөрт-беш шаңнаан
 Мактал, сөңнүг чанып келир.

Бичиизинге чалынмас төл,
 Билигдиге чүткүлдүг оол.
 Алызында барып-барып,
 Академик болур магат.

Алышкылар.

Чижек айтырыглар:

1. Ээлдек чаң деп чүл?
2. Дуңмазы школада канчаар өөренип турар-дыр?
3. Академик деп кымыл?

Назын хүндүзү.

Кижилерни хар-назынын барымдаалап, оларны хүндүлөөрин *назын хүндүзү* дээр. Бичии кижии бодундан улуг кижини черле хүндүлээр ужурлуг. Ооң чамдыызы бо:

улуг кижини бичии кижии баштай мендилээр;
улуг кижиге бичии кижии орук чайлап бээр;
өгбе азы кырган кижии өгге (бажыңга) кирип келзе, аныяк, бичии улус туруп хүндүлээр;

улуг кижилерниң мурну-биле бичии улус кайы хамаанчок эртпес;

улуг кижиниң дилээн бичии кижии хандырар;
байыр-наадым үезинде бичии улус төрөл бөлүктүң эң улуг кижизиниң аалынга барып, байыр чедирип, белек сунар;

улуг кижиниң сунган белээн бичии кижии чүглейи холдап алыр;

бичии кижии улуг улустуң адын "чык" кылдыр адавас.

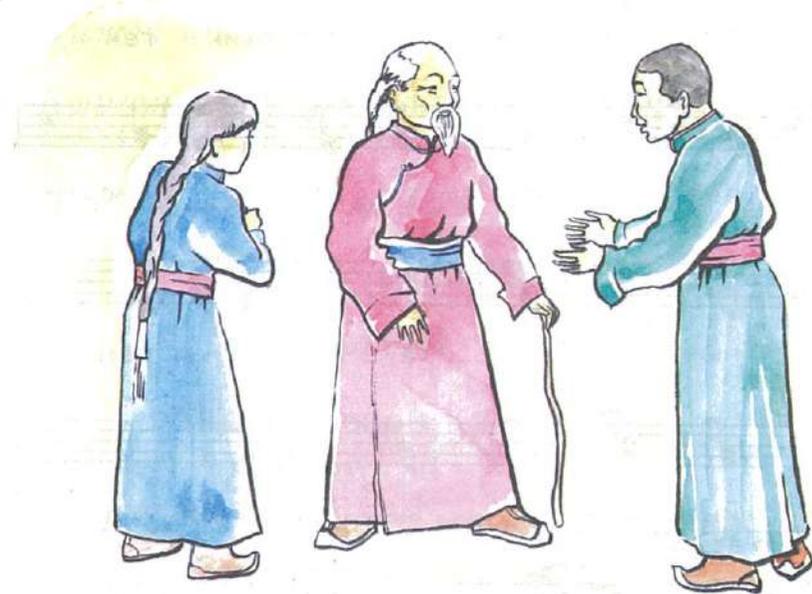
Улуг кижии "Кымның уруу сен?" деп сонуургаза, кончуг таптыг ада-иезиниң адын, ажылдап турар

черин чугаалап бээр. Улуг улус-биле кезээде "силер" деп чугаалажыр.

(Д. Э. Мөгө-Хиреңни-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Назын хүндүзү деп чүл?
2. Кым баштай мендилежирил?
3. Кандыг кижини туруп хүндүлээр?
4. Улуг байырлал үезинде кымга баштай байыр чедирерил?
5. Улуг кижиниң мурнундан кайы хамаанчок эртип болур бе?

Өгбе кижини туруп хүндүлээр.

Ы р л а ж ы ң а р.

Кырган-авам.

Сөзү Ш. Даржайныы, аялгазы И. Тюлюштүцү.

КЫР-ГАН - А - ВАМ КЫР-ГАН-ДАА БОЛ,
КЫЛ-БАС, ТУТ-ПАС А-ЖЫ-ЛЫ ЧОК.
АР-ГЫТ-ТЫН-ГАН, СЕП-ТЕТ-ТИН-ГЕН
А-НАА ЧЕР-ЛЕ О-ЛУР-ТУН-МАС.
А-НЫ-САН-ГАН Ө-Ө-РЕН-ГЕН
АА-ЙЫ-БИ-ЛЕ ЫН-ДЫГ БООР ОҢ.
ТӨНДҮРЕРИ.
О-РАР КИ-ЖИ.

Кырган-авам кырган-даа бол,
Кылбас, тутпас ажылы чок.
Аргыттыңан, септеттинген
Анаа черле олуртунмас.
Аныяандан өөрөнгөн
Аайы-биле ындыг боор оң.

Кырган-авам кырган-даа бол,
Кылыктанмас, шугулдавас,
Ажы-төлү бисти чаптаар
Аксы-сөзү ээлдек, чымчак.
"Чалгаа болбайн чоруңар" — деп
Чагып-сургап орап кижги.

Чижек айтырыг:

Кырган-авазының, аажы-чаңы кандыг-дыр?

Ш у л ц к т ц ш э э ж и л е ң е р.

Б. КОМБУ.

Чурттун төлдери.

Ойнап чораан
Оолдар бир-ле
Мага хандыр маргышканнар:
"Кымны улус хүндүлээрил?
Кымнар чуртун ээлээрил?
Ада-чуртту кандыг кижги

Алдаржыдып турар чүвөл?"
"Ажыл-биле төрөөн черин
Алдаржыткан ажылчынны
Ады бедик хүндүткелдиг
Ада-чурттуң ээзи ол" – деп,
Арны чазык бичии оолак
Аажок чоргаар чугаалады.
"Малчыннарның хүндүткелин
Маргышкан-даа ажыы чок" деп,
Өске бир оол сеткилинден
Өөрүшкүлүг тайылбырлады.
"Эртемденнер, эмчи, башкы
Эң-не улуг алдарлыг" – деп,
Карактары чайынналган
Кайгалзымаар бир оол сөглөөн.
Ыйт чок дыңнап турган бир оол
Ылап харыы берди ышкаш:
"Чуртувустуң ээлери
Шупту бистер бо-ла-дыр бис.
Ажылчынның, тараажының
Азы эмчи, чогаалчының
Дөгөрезиди төлдери бис,
Төрөөн чурттуң төлдери бис..."
Бистиң чуртта
Бичии чаштар
Эгээртинемес эргелерлиг

Эр бооп өзүп, шыдал кирип,
Эртем чедип, мергежил тып
Адаларның соон салгап,
Ада-чуртту хөгжүдөр бис.

Чижек айтырыг:

Оолдар чунуң дугайында чугаалажып турарыл?

Ээлдек чугаа ужурлары.

Кижилер аразында таныжар, чугаалажыр, бот-боттарынга айтырыг салчыр, аңаа харыылаар, бил-бейн барган чүүлүн ылавылаар, бир-ле чүвени дилээр, аазаар, амыраанын, кайгаанын, хомудаанын илередир дээш оон-даа өске харылзаалар кылып чугаалажыр.

Тыва улус аразында "дуңмай", "акый", "угбай" деп чугааны эгелээр. Ооң соон дарый: "Силерден айтырып болур бе?", "Буруулуг болдум, бо чоокта Каа-Хемче углай чоруур автобус доктаамы кайда ирги?" дээн чижектиг айтырыгларны ээлдек-эвилең салыр. Ээлдек-эвилең чугаа чокта, херек бүтпейн барып болур.

Бир чүве дилээр дээнде, "айтып бериңерем", "чугаалап бериңерем", "ап бериңерем" деп ээлдек сөстөрни ажыглаар. Чижээлээрге, "Угбай, мени мур-нуңарже эрттириптер силер бе?", "Буруулуг болдум,

дуу ол сарыг сумканы бээр сунуптар силер бе, мээн холум четпейн тур" деп, ээлдек дилээр. Бир эвес бир кижиге дуза кадышкан болза, ыяап-ла "улуу-биле четтирдим" деп чугаалаар.

Бир чүве сүмелээрде, эптиг-эвилең болурун кызыдар: "Бир ай болгаш ававыстың төрүттүнгөн хүнү болгай, дунмай. Аңаа чедир чылыг джемперден аргааш, белекке берзивиссе кандыгыл?"

Бир чүвени элдепсингенде, "Шынап бе? Элдеп-тиин аа? Чүге ындыг болган чоор?" диге ажырбас.

Эки чүве дыңнаанда, "Экизин", "Амырадым, четтирдим, эки медээ эккелгениң дээш" деп болур.

Кижилер янзы-бүрү байдалдарга чугаалажыр. Бот-боттары-даа таныжар, бир кижини өске кижиге-даа таныштырар таварылга турар. Ынчангаш чугаа ужурларында чаңгыс аай дүрүм чок-даа болза, ниити сагыыр чүүлдер турар.

Чугаа үезинде бодун топтуг алдынары ниити аажы-чаң культуразының чарылбас кезээ. Оларны сагып чаңчыгары чугула.

(Т. С. Ондарныы-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Кижилер аразында канчаар харылзажып турарыл?
2. Дилегни кандыг сөстөр-биле илередип болурул?
3. Элдепсингенин канчаар илередип болурул?

Рольдарга чарлып алгаш ойнаңар.

Таныжары.

1. – Экии! Мээн адымны Айлаңмаа дээр. Кызыл кожууннуң Шамбалыг школазындан маргылдаага киржип келдим.

– Экии, экии! Мени Чодураа Маадыровна дээр. Бээр эртип олур, Айлаңмаа.

2. – Экии! Таныжып алыылам. Мээн адымны Кара-оол дээр. Кызыл-Мажалыктың Хомушку Алдын-оол аттыг школазында өөренип турар мен.

– Таныжып-ла алгай бис. Мени Дадар-оол дээр. Фамилиям Хертек.

– Кайы чер чурттуг сен?

– Бай-Тайга. Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Даг деп суур чурттуг мен.

Таныштырары.

1. – Орлан, бо мээн эжим Дадар-оол-дур. Бай-Тайга чурттуг. Таныжып алыңар.

– Орлан.

– Дадар-оол.

2. – Сая-Кат, Донгак Мерген-биле таныш сен бе?

– Ийе.

– Мени таныштырып көрөм. Дыка чуруттунар оол чорду. Ооң чуруктарын делгелгеге көрдүм. Мен база чуруттунар ийик мен чоп.

– Шынап-ла, эжим. Барып таныштырып каайн.

– Экии, Мерген! Бо мээң эжим Тайсаа-дыр, таныжып алыңар. Сен ышкаш чурукчу кижии.

– Мерген.

– Тайсаа.

3. – Кир, кир, эш!

– Экии! Бажыңында улус бар-дыр, аа? Эртең чедип келийн бе? Сээң-биле кады телевизорга футбол маргылдаазы көрүптер чоор бе дээш келдим ийин, эш.

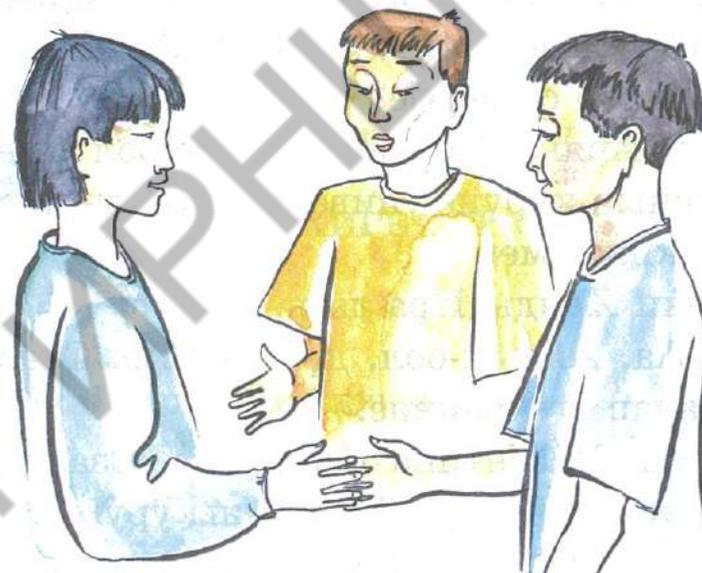
– Ийе, Чодураадан эжим чедип келди. Авазының төрүттүнгөн хүнүнге белек садып алыр дээш келген. Ажырбас, футболду үжелээ кады көөр бис харын. Мен силерни таныштырып каайн.

– Таныжып ап көрүңер. Мээң чангыс классчым Буян-дыр. А бо Каадыр-оол-дур. Бис ышкаш 2-ги класста өөренип турар.

– Буян.

– Каадыр-оол.

– Силер чугаалажып олуруңар. Бо журналды база сонуургап көрүңерем. Бөгүн чаа садып алдым.

Таныжып ап көрүңер.

Канаданың чыынды командазының дугайында солун чүүл бижип каан-дыр. Мен ам авамче телефон долгаптайн.

4. – Экии, башкы!

– Экии, экии! Бээр эртип көрөм.

– Озалдавадым бе, Намажай Түлүшович?

– Чок. Харын-даа үезинде келдиң. Чалаан башкывыс база ам чаа келди. Силерни ам таныштырып каайн.

– Экии!

– Экии!

– Математикада кончуг шыырак өөреникчивис Ханды Ира бо-ла болгай, Эрес-оол Донгакович. Таныжып көөр силер бе?

– Кай ындыг бе? Мени Эрес-оол Донгакович дээр. Тываның күрүне университетинде математика башкызы кижиге мен.

– Мени Ханды Ира дээр.

5. – Аа, Алдын-оол, дүрген кир. Сени бис демин-не манап эгеледивис.

– Экии, Валентина Бегзиевна. Озалдаан дээш буруудатпайн көрүңер. Дуңмамны уруглар садынче чедирип чорааш, саадай бердим. Авам хоорай кире берди ышкажыл.

– Чаа, ам канчаар. Чүгле телефонга дыңнадып каар чүвеңни. Тонуң уштуп, бээр эртип көрөм.

– Четтирдим.

– Бээр олуруп көрөм. Силер таныш эвес силер бе?

– Чок.

– Ындыг болза таныжып алыңар. Бо Шекпээр школазының өөреникчизи Саая Сырга-дыр.

– Саая Сырга? Ындыг бе? Сырганың шүлүктөрүн мен "Сылдысчыгаш" солундан номчаан мен. Мени Алдын-оол дээр.

– Сырга.

– Силерни черле таныштырып каар дээн кижиге

мен, уруглар. Кайыңар-даа шүлүк бижиир улус-тур силер. Алдын-оолдуң шүлүктери база бар кижиге.

Янзы-бүрү чугаа ужурлары.

1. "КАЙЫ ХИРЕ ТУР СЕН?"

– Экии, Маадыр!

– Экии, акый!

– Дыка үр көрүшпээн бис аа? Кайы хире тур сен?

– Чүгээр тур-ла мен. Силер кайы хире тур силер?

– Чүгээр-чүгээр. Аваң эки олур бе?

– Авам эки олур. Чоокта чаа четкеш келдим.

– Чаа, ындыг-дыр. Байырлыг че, эки турар сен. Аваңга мээң байырым чедирер сен.

– Байырлыг, акый. Силер база эки турар силер.

2. "ӨСКЭЭР ДОЛГАП ТУРАР-ДЫР СИЛЕР."

– Алло! Экии, Айлаңны болур бе?

– Бисте ындыг кижиге чок. Өскээр долгап турар-дыр силер.

– Буруулуг болдум, силерниң дугаарыңар 5-09-88 бе?

– Чок.

– Буруулуг болдум.

3. "КАНЧАП ЧИДЕ БЕРДИҢ?"

- Алло! Долаана?
- Алло! Дыңнап тур мен, авай.
- Канчап чиде бердиң, уруум? Бажыңче эртен дургу долгап келдим.

– Мен кырган-авам сугже чордум. Чедип кел, огород суггарып бер дээрге аан. Чүү болду, авай?

– Чок, чок, дүвүреве, уруум. Театрже ийи билет садып кагдым. Авыкай-биле кады "Эгил, эжим, эгил" деп шиини көрүп алыңар. Мындаа билет тыппайн барган улус болгай силер.

– Экизин! Четтирдим, авай! Каш шакта болур-дур?

- Кежээ алды шакта.
- Ынчаарга мен ам чемненип, кеттинип алгаш, дунмамны садиктен ап алгаш, театрже чоруптайн.
- Ынчалыңар, кежээкейлерим, мен силерни фонтан чанынга манаар мен.

4. "СЕНИ ХЕРЕГЛЭЭШ..."

- Экии! Сени хереглээш...
- Экии! Кандыг херек ирги?
- Далашпайн тур сен бе?
- Чок.
- Ынчаарга өскээр туруп алыылам, эш.

5. "АЙТЫРЫГ САЛЫП БОЛУР БЕ?"

- Башкы, айтырыг салып болур бе?
- Ийе, болур.
- Шагаа каштың хүнүнде эгелээр чүвел?

6. "ЧҮҮ ДИДИҢ, ЭШ?"

- Дыңнавайн бардым, чүү дидиң, эш?
- Билдинмес-тир бе?
- Буруулуг болдум, сээң чугаалаан чүвөнни шуут дыңнавайн бардым, шимээни кончуг-дур. Катап чугаалаптар сен бе, эш?

7. "ЫНДЫГ БЕ? КАНЧАП БАРГАНЫ ОЛ?"

- Любовь Салчаковна!
- Дыңнап тур мен, Оля.
- Салчак Вася бо хүн өөрөнмес мен деп дамчыт диди.
- Ындыг бе? Канчап барганы ол?
- Аарып турар. Эмчилээри ол-дур.

8. "САГЫНДЫРЫП КААНЫҢ ДЭЭШ, ЧЕТТИРДИМ."

- Алло! Экии! Оксана Васильевна-биле чугаалажып болур бе?

- Дыңнап тур мен, кайызы ирги?
- Башкы, мен Натпий-оол Орлан-оол-дыр мен.
- Ийе-ийе, танып кааптым. Экии, Орлан!
- Оксана Васильевна, бистиң клазывыс хуралы даарта, кежээ 5 шакта болур.

– Ындыг бе? Сагындырып кааның дээш, чет-тирдим.

- Ажырбас. Байырлыг!
- Байырлыг!

9. "ШУПТУ ЧЫГЛЫП КЕЛДИҢЕР БЕ?"

- Экии! Шупту чыгып келдиңер бе?
- Чок. Ам-даа ийи кижии келбеди.
- Кымнар келбеди, Айлаң?
- Аржаан биле Ай-кыс. Чогум чедип келген улус-тур ийин. Телефон долгап чоруптулар.
- Элдеп улус-тур, аа?
- Мен кый деп эkkээйн бе, башкы? Оларны манап туруп бердивис ышкажыл.
- Халааш келем, Сылдыс. Машина база чедип келди.

10. "ХОРЖОК, ЫНЧАП БОЛБАС."

- Авай, мен Херелдиң спортчу хөйлеңин кедип алың бе? Маргылдаага киржирим ол-дур.
- Хоржок, ынчап болбас.

Өске кижиниң хевин чөпшээрел чок ап болбас.

- Чүге?
- Ол хөйлең сээңии эвес, акыңның-дыр. Өске кижиниң эдилелин чөпшээрел чок черле ап болбас. Бодундан айтырып ал, оглум.

11. "БИЧИИ МАНАПТАР СИЛЕР БЕ?"

- Мөңгүн-оол Мөңгеевич, силерге келдим ийин.
- Ындыг бе? Бичии манаптар силер бе? Мен Кызылче телефон долгаптайн.
- Ажырбас, ажырбас, манап алың.

12. "ЭЖИҢ КЕЛДИ..."

- Артыш, эжиң келди, уруум.

– Үндыг бе? Адыр, мен кеттинип алыйн, авай. Залга бичии манап олурзун аа! Мен ам дораан чеде бээр мен.

13. "АМ ЧАА КИРГЕШ, ҮНДҮ."

- Угбай, Болат маңаа келбеди бе?
- Ам чаа киргеш, үндү.
- Озалдап калган-дыр мен аа? Кайнаар чорупту, угбай?
- Мен ону билбес мен, дуңмай.
- Бир эвес Болат маңаа катап келзе, мени айтырып чор, чугула херектиг мен дидир деп дамчыдып көөр силер бе?
- Ийе, ийе. Ыяап-ла дамчыдар мен.
- Четтирдим.

Кижиниң даштыкы хевирин чугаа-биле дамчыдары.

1. "КЫМ БОЛГАН ЧООР ОЛ?"

- Айдаш, сени бир уруг айтырып чорду.
- Кажан, дуңмай?
- Чартык шак бурунгаар.
- Кандыг уруг-дур, дуңмай?
- Шырайы чазык, аксымаар арынныг, чолдак сынныг. Карактарының улуу кончуг чорду.
- Кым болган чоор ол?

2. "СИЛЕРНИ КИЖИ АЙТЫРЫП ЧОРДУ."

- Авай, силерни бир кижиге айтырып чорду.
- Үрде бе, оглум?
- Демин-не. Оон бээр бир шак хире болду, авай.
- Кандыг кижиге-дир, оглум?
- Кыс, аныяк, сыны узун. Бажының дүгүн чада салып алган. Оон ыңай кызыл чечектерлиг зонтиктиг чорду.
- Бажының дүгү сарыг-дыр бе?
- Чок, шуут дас кара чорду.
- Кым болган чоор? Чүнү-даа чугаалавады бе?
- "Хереглээрим кончуг, кежээ 7 шакта катап кээр мен" дээш чорупту.
- Үндыг бе? Четтирдим, оглум.

3. "СЕҢЭЭ БИР КИЖИ КЭЭП ЧОРДУ."

- Сеңээ бир кижиге кээп чорду, эш.
- Кым?
- Черле билбедим. Адын адавады.
- Эр кижиге-дир бе?
- Ийе, узуну аттыг кижиге чорду. Чогум бистиң үевис хевирлиг чорду.
- Канчаар кеттинип алган кижиге-дир?
- Куу плацтыг. Үнүнүң чоону кончуг чорду ийин.

– Аа! Солагай талакы карааның үстүндө кара меңниг-дир бе?

– Ийе, ийе!

– Ол-даа Эрес-тир. Четтирдим. Мээң чоок эжим-дир. Силерни таныштырып каар мен. Орустап турда тулган кижиге боор, сен ышкаш.

4. "МЕНИ КЫМ-ДАА АЙТЫРБАДЫ БЕ?"

– Шолбан, мени кым-даа айтырбады бе?

– Айтырды. Бир оол кээп чорду, эш.

– Бир оол? Чойган эвес-тир бе?

– Чок, Чойганны таныыр болгай мен. Шуут танывазым кижиге чорду.

– Кандыг кижиге-дир, эш?

– Дыдыраш баштыг, сыны шилгедек, чаагы сыртылааштыг кижиге чорду.

– Кым болган чоор ол? Чүнү-даа чугаалавады бе?

– Чок, эш. Сени айтыргаш, чорупту.

5. "БО НОМНУ ДАМЧЫДЫП БЕРИП КӨРЕМ."

– Эжим, бо номну ында бир кижиге дамчыдып берип көрөм. Мен бо хүн арай чай чок апардым. Кырган-авам бажыңга кел, бажым аарып тур деп долгап тур ышкажыл.

– Ындыг бе? Дамчыдып-ла бергей мен. Кымыл ол?

– Сен танывас сен. Адын Толя дээр. Кежээ 5 шакта фонтан чанынга ужуражыр болган улус бис.

– Фонтан чанынга? Театр дужунда бе?

– Ийе, ийе.

– Даштыкы хевири кандыг кижил? Канчаар танып алыр мен, эш?

– Чолдаксымаар оол чүве. Бажының дүгүн бир талазынче ийлендир дырап алган. Куртказының өңү куу. Холунга солун тудуп алган болур эвеспе. Сени чеде бээр деп телефонга чугаалап каар мен.

– Чаа, ындыг-дыр. Дамчыдып бээр мен. Сагыш човава.

– Улуу-биле четтирдим!

– Ажырбас-ажырбас.

Кижиниң чаражы – бүдүжүндө.

Оол кижиге.

Оол кижиге үргүлчү өг-бүлениң, дөргүл-төрөл улустуң, ада-чурттуң даяныр чөленгижи, ынаныр күжү болуп келген. Эр кижиге идегелдиг болур болза, өг-бүле-даа, ада-чурт-даа тайбың, чоргаар, шыдалдыг, тодуг-догаа апаар. Эр кижиге: чарт угаанныг;

эртем-билиглиг; чаңгыс сөстүг; ээлдек чаңныг; эки эштиг болур деп тывалар чугаалаар.

Чарт угаан дээрге чүвени шын, ылап, таптыг чөп, таарыштыр бодап, чижеглед билири-дир.

Эртем-билиг дээрге кижиниң кандыг-бир эртемге, ажыл-агый адырынга өөренип, аңаа тергии-деп мергежири, ук мергежилди чөптүг болгаш сайзырадып ажыглаары-дыр.

Чаңгыс сөстүг дээрге чүвени аазааш, херек кырында күүседире-дир.

Ээлдек чаң дээрге өг-бүлеге болгаш хөй-ниити черинге төлөптиг алдынып билири-дир. Чижээлээрге, оол кижиге эжик-хаалганы кыс улуска ажыдып берип, "кириңер" деп чалаар. Стол артынче олурар мурнунда, оол кижиге кыс кижини баштай эрттиргеш, эптиг черге олурарын сүмелээр, эртип олурарында дузалажыр.

Эки эштиг дээрге бодунга тааржыр, идегелдиг, бүзүрелдиг, найыралдыг эштиг болуру-дур.

Оол кижиге дараазында үлегер домактар хоойлу болур:

Тура чокта күш чок, дус чокта амдан чок.

Далашкан күске сүтке дүжер.

Эртинени дагдан казар, эртемнерни номдан тывар.

Бээр эртип олоруңар.

Сөглээн сөс, керткен ыяш.

Аксы-биле аал көжүрбес, дылы-биле дыт ужурбас.

Тоолайдан таалай чүгүрүк, доңгурактан даңгырак чүгүрүк.

Багда доң быжыг, сөсте шын быжыг.

Төл багы өг чуду, төрөл багы чурт чуду.

Эжиңни эникке бодава, бодунну Богдага бодава.

Чижек айтырыглар:

1. Эр кижиниң өг-бүлеге күүседир хилээлгези кандыг болурул?

2. Чарт угаан, эртем-билиг, чаңгыс сөс, ээлдек чаң болгаш эки эш деп чул?

3. "Тура чокта күш чок, дус чокта амдан чок" деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар.

Онаалга. Сөзүглелде бердинген үлегер домактарның чигезин ачазының, акызының, азы даайының, дуказы-биле сайгарып, бадыткап эккээр.

Ш у л ц к т е р н и ш э э ж и л е п а л ы ң а р .

Э. КЕЧИЛ-ООЛ

Угаан-бодал.

Угаан-бодал кижилерниң
Узуп төнмес эртинези.
Бодуң мында оруңда-ла
Бодалдарың четпес чер чок:
Карак чивеш аразында
Каптагайны эргип кааптар,
Дээрниң хиндиин тепкеш келир,
Терең далай киргеш келир,
Угаан чырыы кижилерниң
Уг-шиин айтыр компазы.

Чижек айтырыг:

Кижиниң угаан-бодалы хензиг цеде каяа чедип кааптарыл?

А. АРАПЧОР

**Эр кижиниң
чаңгыс сөстүү.**

Эр кижиниң чаңгыс сөстүү
Экти-биле эннеш болур –
Эр кижиниң эткен сөзү
Эртине дег үнемчелиг.

Эр кижиниң шынчы сөзү
Ээлиг болгаш харыылыг боор –
Изиг күзел, чүрээ-биле
Идегээнге даянгыыш боор...

Чижек айтырыг:

Эр кижиниң сөзү кандыг болурул?

А. ДАРЖАЙ

Кижинүүрү.

Эр адың алдар-биле бүргетсиңзе,
Эргим төрөөн ынак аваң арны хүн дег.
Эр адың хирге, чамга боразыңза,
Эргим төрөөн ынак аваң арны дүн дег.

Ы р л а ж ы ң а р.

Эреспей.

Сөзү Ш. Суваңныы, аялгазы В. Токаныы.

Дүъш-ке че-дир хө-лестеп,
О-с-тал-бас Э-рес-пей,
Дүр-ген-дүр-ген ту-ра халааш,
Ор-нун э-дер Э-рес-пей,
Э-рес-пей, Э-рес-пей,
Э-рес дирт-кен Э-рес-пей!
Э-рес-пей, Э-рес-пей,
Э-рес дирт-кен Э-рес-пей!

Дүъшке чедир хөлестеп,
Оясталбас Эреспей.
Дүрген-дүрген тура халааш,
Орнун эдер Эреспей.
Эреспей, Эреспей,
Эрес дирткен Эреспей.

Көзөнегин ажыткаш,
Хөрек долдур тынгылаар,
Аткаар, ишкээр эглип, херлир
Аваангыр-ла Эреспей.
Эреспей, Эреспей,
Эрес дирткен Эреспей.

Чижек айтырыг:

Эреспейни чцү дээш мактап болурул?

Ы р л а ж ы ң а р.

Чуңгувуста.

Сөзү Е. Танованыы, аялгазы А. Тановтуу.

Улуг, биче уруг-дарыг
Улай-улай бадып турар.
Суур чаны тейжигеште
Чуңгувустуң экизин көр. } 2 катан

У- луг, би- че у- руг- га- рыг
 У- лай- у- лай ба- ғып ту- рар
 су- ур ча- ны тей- жи- геш- те
 чуң- гу- вус- туң э- ки- жин кер.

Ой, оолдар, баттывыс-ла,
 Орук чайлап, кедээрлеңер!
 Шанаавыстың чылгырын көр,
 Саат чокка эстедип ор. } 2 катан

Чуңгулаарда чамдык оолдар
 Чурум билбес — оозу багай:
 Дагдан бадар — баштай мен дээр,
 Дагже сөөртүр — шанааң ал дээр. } 2 катан

Чижек айтырыг:

Чуңгуга кандыг оол шанак сөөртүрүндөн ойталаарыл?

А. ШОЮН

Таныжылга.

Дадар-оолга ачазы чадаг-терге садып берген. Ол тергезинге дыка ынак. Дадар-оолдан өске ону кымдаа мунмас турган.

Бир-ле катап Дадар-оол тергезин херим иштинге тургузуп кааш, бажыңче дүштеки чем чип алырыбиле кире берген. Ол чемненип олургаш, ооң тергезин Солун-оолдуң мунуп алгаш бар чоруурун соңга өттүр көрүп каан. Дадар-оол хорадай бергеш, до-раан-на маңнап үнген. "Мээң тергемге дээп болбас деп чүвени Солун-оолга канчаар көргүзөр болдум!" деп, ол иштинде каржы химиренген.

Холдарын чудуруктанышкан, хорадап шугулдааны илдең, ол Солун-оолга уткуштур маңнап орган. А Солун-оол Дадар-оолду көрүп кааш, чанында оолга чугаалап-тыр:

— Таныжып ал, Эрес. Бо дээрге мээң эң-не чоок эжим Дадар-оол-дур!

Дадар-оол элдепсине бергеш, чудуруктанып алган холун сула салыпкаш: "Тергени чүге мунмайн турарың ол, эш?" деп, эжиниң кижизиг таныштырылгазынга харыы кылдыр чугаалаан.

Чижек айтырыг:

Дадар-оол "Тергени чүге мунмайн турарың ол, эш?" дээни ол?

Кыс кижиге.

Кыс кижиге өг-бүлениң чырыткызы, одаан тудар кижизи. Кыс кижиге эки болза, бажың ишти кезээде чурум-чыскаалдыг, арыг-силиг болур. Ажыл кылгаш келген улуска амданныг чемни салып, амыраанын илередип, ээлдек болур болза, олар чүгле тодар эвес, а сеткили өөрүүр. Чымчак сеткилдиг кыс кижилерниң арыг-силиг бажыңынче кижилер барыксаар, ынаар далажыр. А чуттуг, хирлиг бажыңче кым-даа барыксакас. Кыс кижиге, бирээде, арыг силиг, ийиде, чазык-чаагай, үште, сагыш човаачал болза, өске кижилерниң хүндүткелин чииги-биле чаалап алыр.

Кезээде арыг-силиг болур дизе, баштай аңаа бичиизинден чаңчыгар. Мага-ботту хүннүң-не чуп, идик-хепти шевергин кедип, бажыңны арыг эдилээр болза, кыс кижиниң эки шынарларының бирээзин шиңгээдиң алганың ол.

Кижилер янзы-бүрү шырайлыг болур. Ынчал-зажок кыс кижиниң чазык-чаагай шырайы дег күштүг чүве делегейде чок. Чазык, чаптанчыг, хүлүмзүрөөн шырайлыг уругларны көөрге, чаражын канчаар!

Сагыш-човаачал болур дизе, өске кижилерниң муңгаралын, дүвүрелин, хөлзээшкенин эскерип, ол ышкаш ону үлежип билири-дир. Бир кижиниң

хөлзээшкенин эскерип кааш, "Канчап бардың, дуңмай? Чоп карактарың чаштыг чүвөл? Чүү болду?", "Канчап бардың, эжим? Муңгарап-даа тур ышкаш сен. Дуза херек бе?" деп сагыш човаар. Сагыш-човаачал болуру – кандыг-даа кижиниң база бир кол үнелиг шынары.

Кыс кижиге дараазында үлегер домактар хоойлу болур:

Сеткилге ак херек, ажылга шынар херек.

Багай кадай көште даараныр.

Уран кыс ужукка ораашпас.

Сагыш бакта сайзыравас, бодал бакта бодаравас.

Канчап бардың, дуңмай?

Чижек айтырыглар:

1. Кыс кижиниң кандыг-кандыг эки шынарларын билир силер?

2. Кандыг кижини арыг-силиг дээрил?

3. Кандыг кижини чазык-чаагай дээрил?

4. Кандыг кижини сагыш човаачал дээрил?

5. "Чыдында чыргал чок, олутта олча чок" деп цле-гер домактың чигезин чижектер-биле бадыткаңар

Онаалга. Кижиниң кылган чүцү кандыг-бир түң-нелге чедирер. Ол эки-даа, багай-даа болур. Бир эштен шилип алгаш, дараазында таварылгаларны шиитпир-лээрин оралдажыңар:

Б и р г и т а в а р ы л г а. Улуг-хүнде Айлаңмааның эжи "эштиили" деп чедип келген. Ынчалза-даа ооң неделя дургузунда чыглы берген чуур хеви бар. Канчаарыл?

И й и г и т а в а р ы л г а. Чодураа кудумчуга кылаштап чорааш, илдиккеш барып дүшкеш, буттарын кедергей аартып алган. Автобус иштинге кирип келгеш, хостуг олутка дегийт олуруп алган. Удаваанда чаш уруглуг кижини кирип келгеш, ооң чанынга туруп алган. Канчаарыл?

Ү ш к ц т а в а р ы л г а. Долаананың мурнунга айтырыг тургустунуп келген: удавас ачазы ажылындан келир, аңаа чем белеткээр. Ынчалза-даа телевизорда дыка солун кино эгелей берген. Кино көөр бе азы чем кылыр бе?

Ы р л а ж ы ң а р.

Электей бээр.

Сөзү Э. Кечил-оолдуу, аялгазы В. Хураган-оолдуу.

Ой-наа-ра-гы хир-лиг бол-за,
О-ну кым-даа мак-таар э-вес,
- э-лек, э-лек, э-лек!
э-лек, э-лек, э-лек!

Ойнаарагы хирлиг болза,
Ону кым-даа мактаар эвес,
— Элек, элек, элек! } 2 катан

Кара-кыстың ойнаарагы
Каът-каът хирлиг, чуттуун,
— Элек, элек, элек! } 2 катан

Эжим, өөрүм, авам, ачам
Электей бээр хоржок болгай,
— Элек, элек, элек! } 2 катан

Чижек айтырыг:

Кара-кысты улус чүцү дээш электей бээрил?

Бичии кижиниң өске өгже (бажыңче) кирерде сагыыр ужурлары.

Суур черге. Бир эвес хаалга тырткыштыг болза, соңга караанга көскүлөңнээр. Бажың ээлери эскербес болза, дыңзыг эвес "оойт" деп азы таныыры бичии кижизиниң адын адап, оожум кыйгы салыр.

Үнүп келген кижини хаалганы ажыдыптарга, дегийт мендилежир. Херим иштинче чалаваан шаанда кирбес. Келген херээн кончуг кыска чугаалаар. Чижээ: "Мени Аяс дээр. Доспан Мерген-оолдуң огу-дур мен. Ачам силерге сөс сөглөдирге чор мен ийин, угбай" азы "Эрес бажыңыңда бар бе? Бичии чугаалажыптайн бе, акый?" деп айтырар.

Аал коданынга. Аал коданынга ыттар ээртип, улуг дааш үндүрбезин бодаар. Аалдың ээлери сени эскерип кагза, чоокшулап келгеш: "Амыр-ла!" деп, ээлдек мендилежир. Бир эвес аал коданында улус чок болза, эжик аксынга чоокшулап кээп, оожум чөдүргүлээр, идиин шывык-биле дааштап кактагылаар. Тыва өгнүң эжиин соктавас. Өгже кымчы, бижек тудуп алгаш, кирбес. Кымчыны даштыгаа салып каар, бижекти курдан ужулгаш, халайтыр бадырып алыр.

Хоорай черге. Эжик аксынга келгеш, коңганың кнопказын базыптар. Коңгазы чок бажың болза,

эжикти аяр соктаар. "Кымыл?" деп айтырыг дыңнааш, "Аянаның эжи-дир" азы "Ийи-Талдан Айлаңдыр мен" деп кыска харыылаар. Чалаваанда квартираже кирбес.

Бичии кижилер өске бажыңнарга дыка үр саадап турбас. Келген херээн мындыг хевирлиг кыска чугаалаар:

1. Силерге угбамның кудазынче чалалга чедирип келдим.

2. "Эфир" солунну садып алыр силер бе? Бөүндүрүлгедө кедергей солун дыңнадыглар бар.

3. Бистиң телевизорувус үрели берген. Ам беш шакта болур "Вечный зов" деп кинону силерниң бажыңыңарга көрүп алың бе, угбай?

4. Силерде тыва тоолдар ному бар бе? Бар болза, берип көрүңерем. Даарта кежээ беш шакта эккеп бээр мен.

Бир эвес бажың ээзи чалалганы хүлээп азы дилегни хандырыпса, амыраанын илередип: "Чалалганы хүлээп алганыңар дээш четтирдим, угбай", "Солунну садып алганыңар дээш четтирдим!" деп, ээлдек чугаалааш, байырлажыр. Эжик, хаалганы оожум хаар.

Чугаа үезинде эпчөк чүве болу берзе (деңге-даа чугаалапкай-ла, бажың ээзиниң будун-даа базыпкай), "буруулуг болдум" деп, дегийт чугаалаар.

Черле ынчаш өске улус бажыңынче баарда, аргалыг болза, 1–2 шактан соңгаар барза эки. Чем үезинде бажыңнар кезири чараш эвес. Улуг байыр-лалдар үезинде (Чаа чыл, Шагаа, Март 8 дээш оон-даа өске) дугуржулга чокта улустуң бажыңынче барбас. Өске бажыңга келген кижиге саадавас, улуг дизе-ле 10–15 минута турар. Чеже-даа чоок эжи болза, оң бажыңыңга хүнзедир бадыр ойнап туруп бербес. Ужур ындыг.

(Т. С. Ондарны-биле.)

Чижек айтырыглар:

1. Өске бажыңның тырткыштыг хаалгазын ажыдып болур бе?
2. Бажыңче чалалга чок кирип болур бе?
3. Өске бажыңга келген кижиге келген херээн канчаар чугаалаарыл?
4. Өске бажыңга ыр туруп болур бе?

Ш ц л ц к т ц ш э э ж и л е п а л ы ң а р.

Э. КЕЧИЛ-ООЛ

Чагыг.

"Амыр-менди утпайн чор" деп,
Авам-ачам чагып сөглээн.
Улугларга, бичиилерге
Уткушканда: "Экии!" дээр мен.

Ам-на күзүн өөренир мен,
Аажок-ла солун-тур боор.
Башкыларга, өөрүмге
Баштай душкаш: "Экии!" дээр мен.

Чижек айтырыг:

Авазы биле ачазы төлүңге кандыг чагыг бергенил?

**Өгге (бажыңга) келген кижини
хүлээп алырының ужурлары.**

Өгге (бажыңга) кандыг-даа кижиге кирер. Келген кижини (төрелин, кожазын, эжин, танывазы кижини) хүндүлөп уткуп алыры – эвилең-ээлдек чоруктуң негелдези. Канчаар уткуп алырыл?

Аалга. Аал чоогунга кижиге келзе, ыдын "хай" деп, өг хаязыңга (чоогунга) уткуур. Келген кижиниң назынын, төрөл байдалын, өңүк-талазын барымдаалап, мендизинге эвилең-ээлдек харыылаар. Сактып алыңар: кандыг-даа таварылгада өгге келген кижиге баштай мендилээр. Менди солушкан соонда, "өгже кириңер, турупкан боор силер, угбай" деп чалааш, кирип кээрге, тонун уштурунга дузалажып бээр. Эр кижини өгнүң солагай, а кыс кижини оң талазынче чалап, "эртип олуруңар" дээр.

Келген кижиге албан шай кудар. Шайны хайындырар азы чылдып бээр. Соок шай кажан-даа улусче сунмас.

Өггө келген кижиге дараазында айтырыгларны салып болур:

– Кайыын келдиңер, угбай?

– Кажан аалыңардан үндүңер, угбай?

– Аяс, Мерген суглар чүнү канчап турлар, угбай? Хой кадарып турлар бе?

– Кадыкшылыңар эки-ле бе, угбай?

– Силерниң чериңерде честек-кат кайы хире үнген-дир, угбай?

Өггө келген кижиниң чугаазын кичээнгейлиг дыңнаар. Салган айтырыгларыңга топтут, тода, кыска харыылаар. Чижээлээрге:

– Авам-ачам эртен суур кире бердилер, угбай. Ам келир четкен боор.

– Садыгдан далган садып алыр бис деп турар чорду.

– Мен үш хонук бурунгаар суурдан келдим. Хойну Эрес кадарып үне берди. Мен аал ээлеп артып кагдым.

– Даштын алгы божалап тур мен. Бичии болгаш алаактан чээрген чыырым ол.

– Ачам машиназын мунуп алды.

– Авамның кадыы чүгээр. Чоокта чаа Ажыг-Суг аржааны четкеш келди. Маадыр честем, Долаана, Мерген суглар-биле кады чораан.

– Ийи классты доозуптум. Демдектерим чүгээр.

Англи дылды дыка сонуургап өөрөндим. Мында база номчуттунуп тур мен, угбай.

Келген кижичү-даа чугаалавайн чоруур деп барза, "Авам-ачамга чүнү дамчыдар мен?" азы "Авам-ачамга силерни кээп чорду деп чугаалаар мен, угбай" дээш, өг хаяазындан үдеп, "Аалыңарга эки чедер силер, угбай, байырлыг" деп, эвилең-ээлдек чугаалаар. Байырлашкаш, дораан хая көрнүп чоруй барбас. Элээн бараан харап турар.

Чижек айтырыглар:

1. Аалга кижичү келзе, канчаар уткуурул?
2. Кым баштай мендилежирил? Аалга келген кижичү бе азы аалда турар кижичү бе?
3. Өггө аалчыны канчаар чалаарыл?
4. Өггөң, солагай талазынче кандыг кижини чалаарыл?
5. Аалчы кижиниң айтырыгларыңга канчаар харыылаарыл?
6. Келген кижичү херээн чугаалавайн чоруур деп барза, канчаарыл?
7. Аалчы кижини канчаар үдээрил?

Бажыңга (квартирага).

Бажыңга азы квартирага кижичү келзе, дараазында чүүлдерни сагыыр:

Келген кижиге хаалганы, эжикти ажыдып берип, ооң амыр-мендизинге эвилең-ээлдек харыылаар.

Ыдын "хай" деп оожуктурар, ызырар ыт болза баглаар азы ооң мойнунда багдан тудуп алгаш, "Кортпаңар, ажырбас, эрте бериңер" азы "Ызырбас ыт-тыр, тооваңар" деп чугаалаар.

"Аваң-ачаң бар бе?" деп айтырза, таптыг харыыны бээр. Чижээлээрге, "Ийе, бажында олурлар" азы "Авам-ачам чок, кежээ 7—8 шак үезинде келирлер боор" деп харыылаар.

Бир эвес ада-иези даштын кижини кирип келзин дээр болза, "бажыңче кириңер" дээш, эжикти ажыдып, сандайже олурарын чалаар. Улуг улус чугаазынга киришпес, аргалыг болза, өске өрээлче чоруй баар.

Ытты хай дээри.

Сактып алыңар. Бажыңга авазы, угбазы, кыс дуңмазы азы өске кыс улус келзе, эр кижиге тонун уштурунга дузалажыр. Тонну уштуп турда, эктинден туда аарак дузалажыр, аскыга азар, а кедер деп баарга, ийи эктиниң иштики талазындан тудуп бээр. Тыва тонну ортузундан сыга туткаш, орун азы диван кырынга салып каар.

Чижек айтырыглар:

1. Бажыңга кижиге кээрге, ыдын канчаар хай дээрил?
2. Келген кижини бажыңче канчаар чалаарыл?
3. Тыва тонну ужур ёзугаар канчаар салырыл?
4. Кыс кижиниң тонун уштурунга канчаар дузалажырыл? (Көргүзер.)
5. Кыс кижиниң тонун кедеринге канчаар дузалажырыл? (Көргүзер.)

Ажыктыг сумелер.

Шырай ужуру.

Кижиге шырайы аңгы-аңгы: чазык, ажык, бодамчалыг, кенен, пөрүк, эскет чок, каржы, бардам, шыңгыы, муңгаргай, дүрзүнчүг, каттырынчыг, мугулай дээш оон-даа ыңай. Кижиниң шырайы хөй кезинде ооң аажы-чаңы-биле дүүшкек болур.

Чазык азы оожум шырайлыг кижиге-биле чугаалажырга безин эптиг. А шырайы бардам кижиниң бараанындан безин кижиге ойлаксаар.

Улус-биле чугаалажырда, арын-шырайы чазык, бодун оожум алдынарын оралдажыр, көрүжүн дорт тудар. Карактарының кирбиктерин чугаа үезинде эмин эрттир көдүрбес, думчуун дырышкайтпас, эриннерин сүвүрертпес.

Идик-хевин таарыштыр кеткен, кылажы чараш, шырайы чазык кижини тывалар "көрүштүг кижини" дээр.

Чижек айтырыглар:

1. Кижилерниң шырайы кандыг-кандыг болурул?
2. Бардам шырай деп чүл?
3. Чазык шырай деп чүл?
4. Кандыг кижини "көрүштүг кижини" дээрил?

Онаалга. Эскет чок болгаш кенен шырайларның утказын ада-иезинден, акы-угбазындан билип эккээр.

Шырай ужуру.

Ырлажыңар.

Хөглүгбей.

Сөзү О. Каң-оолду, аялгазы В. Чамбыттыы.

Ыңай-бээр барганда,
Ырлап чоруур, хөглүгбей.
Эштиг, өөрлүг ойнаанда,
Эрес чаңын салбаспай.

Хүнче көргөш, магадап,
Хүлүмзүрүүр чарашпай.
Кандыг чүнү кылганда,
Кайгады бээр кежээкей.

Ыңай-бээр барганда,
Ырлап чоруур хөглүгбей.
Эштиг, өөрлүг ойнаанда,
Эрес чаңын салбаспай.

Чижек айтырыг:

Кандыг кижини хөглүг дээрил?

Кылаш ужурлары.

Чараш кылаштыг болур дизе, бир дугаарында, өске кижилерни эскерип көрүңер. Кылажы кыска-кыска, херии-херии, оон кедерезе, шуут кулажы-лаар улус турар. Доңгайып азы күдүйүп алгаш кылаштаары чараш эвес. Кылаштап чорааш, эгиннери биле сынын дорт тудар. Буттарын чиик-чиик базар, идиктерин көдүрө аарак кылаштаар. Чаяңнадыр кылаштаары күзенчиг эвес.

Чижек айтырыглар:

- 1. Кижилерниң кылажы кандыг-кандыг болурул?*
- 2. Кижиниң кылажы кандыг болза экил?*

Шимчээшкин ужурлары.

Кижиниң шимчээшкини кезээде өй-чижектиг болур. Улус-биле чугаалажып тура, холдарын чай-бас, эглиңневес. Чугаа үезинде салаа ходуннадыры, холдарын карманче сугары чараш эвес. Холдарын башкарып шыдавас кижиге болза, баштайгы дээрэинде солун, ном, сумка тудуп, "алаактырып" чаңчыгар.

Чанынга чораан кижиге өгенип, ооң шенээнден туттунарын шегледир. Чугаа үезинде билзектер, өөктер, кызыткыыштар, илчирбелер, чинчилер-биле "ойнавас", сумка аксын ажыдып-хаап туруп бербес, стол шывыының, аржыылдың салбактарын "өрүвес", аяк-сава кыңгыратпас.

Бир эвес холу шынап-ла "шыданмас" кижиге болза, карманынга дыргак, хачы дээн чижектиг бичии херекселден суп алыр. Бир кижиге биле чугаалажып тургаш, хая көрүнмес, эзевес, дырбанмас, салааларының сайгыттарын дызыратпас, ол ышкаш сыйтыладыр азы тадыладыр каттырарын шеглээр.

Диштерни салаа дыргактары-биле эвес, а тускай херексел-биле аштаар.

Буттар шимчениглери база-ла чугула черни ээлеп турар. Оларны олуй-солуй салган таварылгада, челзитпес, чодаларны кужактавас. Чааскаан болза, ынчап-даа оргай-ла.

Креслога азы диванга хөлестей олурбас, сандайга чайганмас. Креслонун чөленгиижинге азы азыынга кыстынган херээ чок. Чавыс сандайга олурарда, буттарын кожаландыргаш, чаңгыс угже ийлендир тудар. Буттар хере тевери кандыг-даа чурумга таарышпас.

Кыс кижии машина иштинче кирерде, баштайла олутка олуруп алгаш, ооң соонда буттарын киир салып алыр. А үнерде, дедир кылыр: баштай буттарын үндүр салгаш, олуттан турар.

Чүү-даа чүвениң эжиин хак кылдыр хаары дүржоктанганының демдээ кылдыр билдинер.

Чижек айтырыглар:

1. Кижиниң шимчээшкини кандыг болур ужурлугул?
2. Холдарын "башкарып" шыдавас кижии кандыг аргалар ажыглап болурул?
3. Буттар шимчээшкиннериниң дугайында чүңү чугаалап болур силер?
4. Сандайга, креслога, диванга олурарда, кандыг шимчээшкиннер эптиг болурул?
5. Кыс кижии машинаже кирерде база үнерде кандыг шимчээшкиннер кылза, чараш болурул?
6. Чугаа цезинде бодун канчаар алдынарыл?
7. Эжикти канчаар хаарыл?

Чөдүрериниң ужурлары.

Чөдүрер апарза, башты бичии кыдыынче ээлдиргеш, аксын холдары-биле дуглай аарак шып алыр. Дыңзыг чөдүргенде, думчук аржыылын эрин-нерге дегзип алыр.

Кижилерже көрнүп алгаш, чөдүрбес. Телефон-биле чугаалажып тургаш, трубкаже чөдүрбес, холу-биле микрофонну дуй тудуп алыр.

Чижек айтырыглар:

1. Канчаар чөдүрерил?
2. Телефон-биле чугаалажып турда, чөдүл кээй берзе, канчаарыл?

Сиңмирериниң ужурлары.

Сиңмирерде, оожум сиңмирер. Думаазын сиңмирип албайн, шүжүңейнип чорбас. Думчук аржыылын кезээде ап чоруур, ону доктаамал ажыглаар. Кижиге, аргалыг болза, 7–8 аржыыл турар болза эки. Оларны доктаамал кедер хевиниң карманнарынче, а артканнарын шкафче суп алыр.

Думаа-чараазын асфальтыже азы кижилер кылаштаар орукче база олурган, турган черинче сиңмирип-дүкпүрери – эң чүдек чорук. Кажан-даа ындыг чүве кылбаңар! Кудумчу дээрге-ле база бистиң бажыңывыс-тыр. Сиңмирип, дүкпүрерде кайы

хамаанчок болбас, думаа-чараазын холу, шенээ-биле аштавас.

Чижек айтырыглар:

1. Канчаар сиңмирерил?
2. Кижиги каш думчук аржыылдыг болза экил?
3. Чүцү чүве эң чүдек чорукка хамааржырыл?

Азырарының ужурлары.

Азырар деп баргаш, думчук аржыылын дегийт ааска чедирер. Аргалыг болза, ийленип азы шуут-ла хая көрнүп алгаш, азырар. Улус аразынга азыра бергеш, "Буруулуг болдум" деп чугаалаар. Бир кижиги азыра берзе, ону билбээчеңнеп эрттирип каар. Каттырган херээ чок.

Чижек айтырыглар:

1. Азырар деп баргаш, чүцү канчаптарыл?
2. Улус аразынга азырыпкаш, чүцү дээрил?
3. Бир кижиги азырыптарга, чүцү канчаарыл?

Өөш эде берзе.

Өөш эде берзе, дүрген-не суук чүүл ижиптерин бодаар. Солагай хол-биле думчукту дыңзыг дуй тут-каш, сугну борбак-борбак кылдыр, соксаш дивейн, оожум, агаар киирбейн ижер.

Чижек айтырыг:

Өөш эде берзе, чүцү канчаарыл?

Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары.

Өске кижиниң херекселин чөпшээрел чок албас. Бодунуң бажыңыңа-даа ындыг. Акы-угбаларының, дунмаларының, ада-иезиниң хуу херекселдеринге, идик-хевинге, акша-көпееэнге чөпшээрел чокка дегбес. Чагаа кээрге база ындыг.

Өске кижиниң сумказын ажыдып, ооң иштинде чүү барын сонуургаары хоруглуг. Ол ышкаш өске улустуң карманын үжээри бужар чорукка хамааржыр. А өске кижиниң херекселин айтырып албайн алыры, оорлаары мырыңай бузуттуг чүүл болур. Шаанда болза ооржу кижилерниң холун манзалап-тар азы караанче үүрмек хыл чажыптар турган. Чамдык чурттарда оор кылган кижиниң холдарын кезип кааптар чүве-дир.

Сонуургаан чүвезин дилеп алыр. Дилеп алган херекселин камнаар, дугурушкан үезинде эгидер. Бир эвес ол херексел үрели берген болза, септеткеш азы шуут чаа чүве саткаш, эгидип бээр. Аргалыг болза диленир чаңчылды болдурбас.

Кижиден хеп дилээри арай эпчок. Чүгле ховар таварылгада чоок төрөл улус боттарының аразында диленчип болур.

Дилеп алган чүүлүн сагындырбайн, ыяап-ла боду чедирип бээр.

Чижек айтырыглар:

1. Өске кижиниң херекселинге чөпшээрел чок дээп болур бе?

2. Өске кижиниң чагаазын чазып болур бе?

3. Кижиден чүве дилеп алгаш, кажан, канчаар эгидерил?

4. Кижиден дилеп алган херексели үрели берзе, канчаарыл?

5. Диленир чорук эки бе?

Ы р л а ж ы ң а р.

Ынак авамга.

Сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Б. Кенештии.

Авам мени чаягааштың
Ажыл-ишке өөредип каан.
Ынчангаштың ынак урууң
Ыры-шүлүүм бараалгаттым.

Арга-эзим аялгазы,
Агым сугнуң шулураажы
Авам сеңээ аян тудуп,
Аас-кежиин сөңнээр болзун!

А- ВАМ ме-ни ча- жа- гаш- тың,
А- жыл-иш- ке өө- ре- дип каан.
Ын- чан- гаш- тың ы- нак у- рууң,
Ы- ры- шү- лүүм ба- раал- гат- тым.

Чанчыл чарашта – чоргаар,

кижи экиде – дыш.

Чараш чүүл кижиниң сагыжын каастаар. Ол ышкаш эвилең-ээлдек аажы-чаң, мөзү-бүдүштүг сагылга-чурум база ындыг. Төлөптиг аажы-чаң кижиге чалгын бээр, кижиниң оруун актаар.

Кандыг-даа чон чагаай чанчылдарлыг болгаш сагыыр дүрүмнерлиг. Ынчалза-даа делегейде чон бүрүзүнүң деңге сагыыр чурумнары база бар. Ону *этикет* дээр. Этикетке кижиде бүрүзү чагыртыр ужурлуг. Ооң сагылгазы өг-бүледен, уруглар садындан болгаш школадан эгелээр.

Кандыг-бир аалга, суурга, хоорайга азы чуртка келгеш, черде кайы хамаанчок октапкан бокту көргөш, ол черниң байдалын кижиге дораан билип кааптар. Асфальтылыг орукта куруг шилдер, бок чыдар азы дүкпүрүп, сиңмирип каан болза, ол черниң чонунуң ниити культуразын херечилеп турары ол.

Бир эвес кижиниң чурттап, өөренип турар чери, чурту арыг-силиг, а кижилери эптиг-эвилең болза, кижиге боду чоргаар, сагыжы дыш болур. Мындыг чараш байдалды боттарывыс тургузар бис.

Тываның агаар-бойдузу база хүрээлени дыка чараш. Маажым даглар, ак-көк бедик тайгалар, эрээн-шокар чечектер, аң-мең кижиниң сагыжын секпередип кээр. А бистиң аажы-чаңывыс, бажыңывыс, клазывыс, школавыс, суурувус, хоорайывыс кандыгыл? Бүдүн Тывавыска база бот-боттарывыска хамаарылгавыс кандыгыл? Чараш бе, арыг бе?

Арыг-силиг, чечек-чимис бүргээн бажың, кудумчу болгаш школа сагышка дыш, шевергин кеттинген кижилер каракка өөрүнчүг, эптиг-эвилең сөс кулакка тааланчыг... Ындыг чуртка чурттаксаар сен бе?

Онаалга. Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижиге экиде – дыш. Бо үлегер домактың чигезин бадыткаңар.

Ы р л а ж ы ң а р.

Салгакчы бис.

Сөзү А. Дончааныы, аялгазы А. Лаптаңныы.

Ок-тар-гай-же у-жу-гар дээш,
 Чал-гы-ны-выс чүг-леп чор бис.
 О-ке-ан-че шым-ны-гар дээш,
 Чак-па-выс-ты каң-нап чор бис.

Октаргайже ужугар дээш,
 Чалгынывыс чүглөп чор бис.
 Океанче шымныгар дээш,
 Чакпавысты каңнап чор бис.

Күзеливис хүннээрэктээн,
 Хүндүлээчел, эвилең бис.
 Хүннүң өзүп, мандып орап
 Хүлүмзүрээн кежиктиг бис.

Чонувустуң, чуртувустуң,
Чоргааралы – салгалы бис.
Билиг, эртем чедип алып
Бичиивистен күзелдиг бис.

Чижек айтырыг:

Салгакчылар деп кымнарыл?

Н о м ч у ң а р.

Суурга.

Мээң адымны Алдын-Сай дээр. Кызыл хоорайда чурттап турар мен. Чай дүжүп кээрге, суурда кырган-авамче чоруптар мен. Мээң ында Анай-Кара, Азиата, Чинчи дээр эштерим бар. Олар-биле кады алаак кирип эштир, каттаар бис. Хем эриинге сай-занактаар бис.

Кырган-авамның бажыңы улуг. Херим иштинде хойлар, өшкүлөр, инектер, дагаалар бар. Эртенниң-не мен кырган-авамга херимден мал үндүр сүржүп, кежээ оларны уткуурунга дузалажыр мен. Анайлар, хураганнарның чаптанчыы аажок! Оларны аваларыңа эмзирер мен.

Кырган-авамның огородунда огурец, морковь, согуна, укроп, капуста тарып каан болур. Огородка чашпан чулуп, ногаа суггарар мен.

Чай төне бээрге, Кызыл хоорайже чанып тура, кырган-авам, эштерим-биле байырлажыр мен:

– Байырлыг, кырган-авай!
– Байырлыг, Анай-Кара, Азиата, Чинчи!

Чижек айтырыг:

Алдын-Сай чайны каяа, канчаар эрттирип турар-дыр?

Онаалга. Чайгы дыштанылганы каяа, канчаар эрттирер деп турарыңарны ада-иеңер, акы-угбаларыңар-биле сүмележиңер.

С. САРЫГ-ООЛ

Өөреникчээ.

Чораан черге дуза кадар
Чоннуң ынак оглу диртип,
Эки кижиге болурунун
Эжик, оруу кайда чүвөл?

Кара чаштан эгелээштиң,
Карак кызыл өөрөнгештиң
Эртем-биле чепсеглензе,
Эки дивес ие-даа чок.

Уран, шевер инженер бе?
Ужудукчу, чолаачы бе?
Эмчи, башкы кым-даа боору
Эжии ажык – тураң билир.

Чижек айтырыг:

Эки кижиге болурунун эжик, оруу кайда чүвөл?

Бичии-Салаа.

(Тыва улустун тоолу)

Ашак-кадай улус чурттап чораан чүвең иргин. Мал-маганы-даа бажын ашкан, эдилээн эди-даа эктин ашкан. Ынчалза-даа оларның арын-шырайында долу өөрүшкү, долу хүлүмзүрүг чок. Чүге дизе оларның өөнүң ишти-даштынга ойнаар, мал-маганының сүдүн ижер, эьдин чиир, кезин хептенир ажы-төлү чок.

Ашак-кадай кыраан тудум сагыжы саарзыкталып, мага-боду суларап-даа келген иргин. Бир-ле кежээ ашак быдаа кылыр дээш, өшкү эьди доорап чаданып олургаш, бичии-салаазын одура кезип аптыр эвеспе. Ол дораан үзе кезипкен салаазын өшкү чөөгүнге ораай тырткаш, өгнүң ынаазынга көвеглей киир идип каан. Ашак-кадай быдаа-даа хайындырганда чок, удуп чыдып алганнар.

Даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар апарганда өгде ыыт эвес ыыт үнген. Бир-бир бодаарга үгү-даа алгырган ышкаш. Ынчап чоруй ол ыыт мырыңай кедерей берген. Ашак коргуп-сүртеп тура халаан. Ам өөнүң иштин топтап көөрге, ханада бир чүве халаңайнып, кээп дүжеринге чаптай берген болган. Чүү чүве апарды бо дээш, ону дүжүре тыртып алгаш көөрге, ылым-чаш хензиг оол болган-дыр. Ол оол аажок ыглап, эмиг дилеп чыткан.

Ашак девидеп:

– Ойт, кадай, шымда, чүге удуп чыдыр сен. Оглуң дүрген эмзир! – деп алгырган.

Кадай чүвениң ужурун билип кааш, бодунун эмиин чаш оолдуң аксынче кээп супкан. Оол-даа эрези кончуг эме берген-дир эвеспе!

Ол хүнден эгелээш, ашак-кадайның өөнде чаш уруг үнү кыңгырткайндыр дыңналып эгелээн. Ачазының бичии-салаазындан тывылган оолдуң адын Бичии-Салаа деп адап алганнар. Ооң эрези-даа кончуг болган, бир хонгаш бир харлыг, ийи хонгаш ийи харлыг, үш хонгаш үш харлыг апарган иргин.

Оол өзүп келгеш, кырган ада-иезин азырап, оларны хүндүлөп, ажаап-тежээп эгелээн-дир эвеспе.

Чижек айтырыглар:

1. Ашак-кадай канчаар чурттап чораан-дыр?
2. Ашак-кадайның арын-шырайында чүге өөрүшкү, хүлүмзүрүг чок болганыл?
3. Бир кежээ ашак-кадайның өөнге кандыг болуушкун болганыл?
4. Оолдуң адын чүге Бичии-Салаа деп адап кааныл?
5. Бичии-Салаа кандыг кижин болуп өзүп келгенил?

ДОПЧУЗУ

1 класс

Өг-бүлө

Мээң суурум – Шамбалыг.	3
Шамбалыгның даглары	4
Шамбалыгга аалдап келем. Сөзү Д. Ондарныы, аялгазы В. Сереннии	6
Тыва дугайында тоол.	8
Тыва чурту.	9
Тывалар. К. Сагды	12
Тыва Республика, ооң ыдык демдектери.	12

Бистиң өг-бүлөвис

Кады төрөөн кижилер.	14
Хүнчүгөш. Сөзү О. Сувакпиттии, аялгазы М. Нурсаттыы	15
Ада төрели – алдын, ие төрели – мөңгүн	17
Кырган-ачазы биле кырган-авазын хүндүлээри.	18
Чоок төрөл улус.	19

Өг – чурттаар чер

Малчыннар өглери.	21
Өг ужурлары.	21

Өг дугайында тоол.	23
Өгнүң эт-севи.	25
Өг херекселдериниң ужурлары.	27
Тыва өглер. Сөзү А. Даржайныы, аялгазы К. Бегзини	28

Бистиң бажыңывыс

Бажың дугайында.	30
Бажың – кижилерниң кол эдилели.	31
Бичии Лена. Сөзү Л. Чадамбаныы, аялгазы М. Нурсаттыы	33
Эжик аксында идиктер.	35

Аал дугайында

Аал коданы.	36
Аал ужурлары.	37
Шайывыс. Сөзү Ч. Кара-Күскении, аялгазы А. Тановтуу	38

Мал-маган – тиваларның амыдыралының дөзү

Чурттуң кол ажыл-агыйы.	40
Дузааргакпай. Сөзү Н. Ооржактыы, аялгазы В. Сереннии	42
Инек дугайында.	45
Инекти назы-харын барымдаалап адаары.	46
Шилги бызаам. Сөзү О. Сувакпиттии, аялгазы С. Бюрбээнии	47
Инектиң эскериглери.	48
Сарлык дугайында.	49
Сарлык оглу. Сөзү болгаиш аялгазы С. Бюрбээнии	50
Иви мал.	51
Ивиниң назы-харының, адының хуваалдазы.	52
Иви ызы.	53
Аът.	54
Кулунчугаш. Сөзү А. Допчааныы, аялгазы Д. Шактарныы	56
Чылгычы Мышкыргы.	57

Теве дугайында.	58
Бодаган. Сөзү М. Рамазанованыы, аялгазы С. Бадырааныы	60
Хой малым.	62
Кадарар мен. Сөзү О. Делгер-оолдуу, аялгазы К. Бегзинии	63
Хойнуң назы-хары, аттары.	64
Хураганым. Сөзү О. Делгер-оолдуу, аялгазы В. Самыяаныы	65
Өшкү.	66
Өшкүнүң назы-хары, аттары.	67
Ме-ке-ке! Сөзү болгаш аялгазы К. Бегзинии	68

Найыралдыг өг-бүлө

Найырал – үнелиг чүүл.	69
Найыралды ырлажыбылы. Сөзү О. Сувакпиттии, аялгазы А. Тановтуу	71
Сайзана.	73
Ойнаал, эжим. Сөзү С. Комбунуу, аялгазы Б. Сайынныы	74
Улуг-эргек.	75
Арбай-хоор. Сөзү О. Бавуужаптыы, аялгазы О. Кара-Каттыы ...	76
Күштүг чурт.	78
Бистиң Тыва. Сөзү С. Пюрбюнци, аялгазы улустуу	79

2 класс

Чаңчылдың чаражы

Этикет.	81
Курай-курай. Сөзү Н. Ооржактыы, аялгазы М.-Х. Монгуштуу ...	83
Өг-бүлеге ээлдек болуру.	86
Чарашпай. Сөзү С. Соскалдайныы, аялгазы Б. Чамбыттыы	88
Дуңмам. Сөзү О. Иргиттии, аялгазы С. Бюрбээнии	90
Назын хүндүзү.	92
Кырган-авам. Сөзү Ш. Даржайныы, аялгазы И. Түлюштүц	94
Чурттуң төлдери. Б. Комбу	95
Ээлдек чугаа ужурлары.	97

Рольдарга чарлып алгаш ойнаңар

Таныжары.	99
Таныштырары.	99
Янзы-бүрү чугаа ужурлары.	103
Кижиниң даштыкы хевирин чугаа-биле дамчыдары	108

Кижиниң чаражы – бүдүжүнде

Оол кижии.	111
Угаан-бодал. Э. Кечил-оол	114
Эр кижиниң чаңгыс сөстүү. А. Арапчор	115
Кижии нүүрү. А. Даржай	115
Эреспей. Сөзү Ш. Суваңныы, аялгазы Вл. Токаныы	116
Чунгувуста. Сөзү Е. Танованыы, аялгазы А. Тановтуу	117
Таныжылга. А. Шоюн.	119
Кыс кижии.	120
Электей бээр. Сөзү Э. Кечил-оолдуу, аялгазы В. Хураган-оолдуу ...	123
Бичии кижиниң өске өгже (бажыңче) кирерде сагыыр ужур- лары.	124
Чагыг. Э. Кечил-оол.	126
Өгге (бажыңга) келген кижини хүлээп алырының ужурлары. .	127
Бажыңга (квартирага).	129
Шырай ужуру.	131
Хөглүгбей. Сөзү О. Каң-оолдуу, аялгазы Б. Чамбыттыы	133
Кылаш ужурлары.	134
Шимчээшкин ужурлары.	135
Чөдүрериниң ужурлары.	137
Синмирериниң ужурлары.	137
Азырарының ужурлары.	138
Өөш эде берзе.	138
Өске кижиниң херекселинге дегбезиниң ужурлары.	139
Ынак авамга. Сөзү Инга Шактар-оолдуу, аялгазы Б. Кенеш- тии	140
Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижии экиде – дыш.	141

Салгакчы бис. <i>Сөзү А. Допчааныы, аялгазы А. Лаптаңныы</i>	143
Суурга	144
Өөреникчээ. <i>С. Сарыг-оол</i>	145
Бичии-Салаа. <i>(Тыва улустуң тоолу.)</i>	146

Учебное издание

СУНДУЙ Галина Донгаковна

НАРОДОВЕДЕНИЕ

*Экспериментальный учебник-хрестоматия
для 1-2 классов*

На тувинском языке

Издание первое

Редактор *О. М. Баир*. Музыкальный редактор *М. И. Айыжы*. Художник *Н. Шалык*.
Нотописец *М. Х. Нурсат*. Художественный редактор *В. У. Донгак*. Технический редактор
А. А. Чернова. Компьютерная верстка *Т. К. Монгуш*. Корректоры *В. С. Кара-Сал, Е. Л. Иргит*.

Подписано в печать 28.04.2003. Формат 70x90^{1/16}. Бумага офсетная. Печать офсетная.
Гарнитура школьная. Физ. печ. л. 9,5. Усл. печ. л. 11,12. Усл. кр.-отт. 44,85.
Уч. изд. л. 5,14. Тираж 8000 экз. ТП 2003. Заказ № 448.

Тувинское книжное издательство, 667000, г. Кызыл,
ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

ГИИШ «Уральский рабочий», 620219, г. Екатеринбург,
ул. Тургенева, 13.